T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

ÖLÜMSÜZLÜK İNANCININ ÖLÜM KORKUSUYLA BAŞA ÇIKMADAKİ ROLÜ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ahmet TUNÇ

Bursa 2025

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

ÖLÜMSÜZLÜK İNANCININ ÖLÜM KORKUSUYLA BAŞA ÇIKMADAKİ ROLÜ

(Yüksek Lisans Tezi)

Ahmet TUNÇ

Danışman :

Prof. Dr. İsmail Çetin

Bursa 2025

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı'nda 702121032 numaralı Ahmet TUNÇ'un hazırladığı "Ölümsüzlük İnancının Ölüm Korkusuyla Başa Çıkmadaki Rolü" başlıklı Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı ……..…….. – ……. saatleri arasında yapılmıştır. Alınan cevaplar sonunda adayın …….. (başarılı / başarısız) olduğuna ……..…….. (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. İsmail ÇETİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Zikri YAVUZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Ergin ÖGCEM
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

.../../2025

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/01/2025

Tez Başlığı / Konusu: Ölümsüzlük İnancının Ölüm Korkusuyla Başa Çıkmadaki Rolü

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 62 sayfalık kısmına ilişkin 20/01/2025 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %1'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça dahil

2- Dipnotlar hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/01/2025

Adı Soyadı : Ahmet TUNÇ

Öğrenci No : 702121032

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Felsefesi

Tezin Türü : ● Yüksek Lisans / ○ Doktora

Danışman : Prof. Dr. İsmail ÇETİN

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Ölümsüzlük İnancının Ölüm Korkusuyla Başa Çıkmadaki Rolü” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

20/01/2025

Adı Soyadı : Ahmet TUNÇ

Öğrenci No : 702121032

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Din Felsefesi

Tezin Türü : ⬬ Yüksek Lisans / ☐ Doktora

ÖZET

Yazar Adı	: Ahmet TUNÇ
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Felsefesi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: viii
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. İsmail ÇETİN

Ölümsüzlük İnancının Ölüm Korkusuyla Başa Çıkmadaki Rolü

Hayat ve ölüm birbirlerinden farklı kavramlar şeklinde algılansa da aslında bu iki hakikat birleştiklerinde bir bütünlük meydana getirmektedir. Ölüm, hayatın gayesi olarak benimsenmekte ve hayatı tamamlayıcı bir vazife görmektedir. Farklı topluluklarda ve kültür ortamlarında insanların karakteri, yaş durumu ve inanç durumuyla bağlantılı olarak çeşitlilik gösteren ölüme yönelik tanımlar ortaya konmuştur. Ölüme yönelik insanlardaki tutum ve davranışlarda rölatif bir durum söz konusudur. Ölüm endişesi; ölüme yönelik olarak insanın doğumuyla başlayan, yaşam boyunca süren, insanın korkularının temelini oluşturup karakterinin oluşumunda ve gelişmesinde önemli bir faktördür. Ayrıca ölüm; kişinin benliğini ve dünyasını kaybedebilecek potansiyelinin olduğunu, bununla birlikte onun hiçlik makamında olabileceğinin farkındalığı sonucu oluşan bir duygu olarak kabul edilir. Bu çalışmada ölüm ve ölüm kaygısı kavramları; ölüm endişesinin oluşum faktörleri; ölüm endişesini izah etmeye dair açıklamalar, ölüm endişesinin analizinde faydalanılan yöntem ve betimlemeler, ayrıca batılı filozoflar ve İslami bakış açılarıyla konunun değerlendirilip neticeye ulaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ruh, Yaşam, Kaygı, İnsan, Korku, Ölümsüzlük.

ABSTRACT

Name and Surname : Ahmet TUNÇ

University : Bursa Uludag University

Institution : Social Science Institution

Field : Philosophy and Religion Sciences

Branch : Philosophy of Religion

Degree Awarded : Master

Page Number :

Degree Date :

Supervisor (s) : Prof. Dr. İsmail ÇETİN

The Role Of Belief In Immortality In Dealing With The Fear Of Death

Although life and death are perceived as different concepts from each other, in fact, these two truths create a unity when they are combined. Death is accepted as the purpose of life and sees life as a complementary task. Various definitions for death have been put forward in various communities and cultural environments in connection with people's character, age status and belief status. There is a relative situation in the attitudes and behaviors of people towards death. Death anxiety; It is an important factor in the formation and development of a person's character, forming the basis of a person's fears that start with the birth of a person in relation to death, last throughout life, and is an important factor in the formation and development of a person's character. In addition, death is considered as an emotion caused by the awareness that a person has the potential to lose his/her self and world, but that he/she may be in the position of nothingness. In this study, the concepts of death and death anxiety; factors of formation of death anxiety; explanations about explaining death anxiety

Keywords: Death, Soul, Life, Anxiety, Human, Fear, İmmortality.

ÖNSÖZ

Araştırmamızın içeriğinin ve konusunun belirlenmesinde yardımcı olan ve aynı zamanda bireysel hayatımda bana yeni perspektifler kazandıran değerli danışman hocam Prof. Dr. İsmail ÇETİN'e, araştırmamın eksik kalan kısımlarını tamamlamamda yardımcı olan değerli öğretim üyelerimize, eğitim öğretim hayatım boyunca desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen değerli aileme, özellikle eğitimimi ilerletmem konusunda beni sürekli teşvik eden rahmetli babam Nizam TUNÇ ve annem Güleser TUNÇ'a, tezimin yazım aşamasında tanıştığım diğer öğretim üyelerimize ve arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **İİİ**

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZIM RAPORU ..... **İİİ**

YEMİN METNİ ..... **V**

ÖZET ..... **Vİ**

ABSTRACT ..... **Vİİ**

İÇİNDEKİLER ..... **İİ**

GİRİŞ **1**

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı **1**

2. Araştırmanın Yöntemi **2**

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI FELSEFESİ VE BATILI FİLOZOFLAR AÇISINDAN ÖLÜMSÜZLÜK İNANCI VE ÖLÜM KORKUSUYLA BAŞA ÇIKMA YÖNTEMLERİ

1.1. Ruhumuzun Ebediliğinin ve Ölümden Sonraki Yaşamın Esası Olan Mutluluk **8**

1.2. Ölüm Kavramı Hakkında **10**

1.3. Ölüm Anı ve Ölüm Psikolojisi **12**

1.4. Ölüm Korkusunun Varlığı **14**

1.5. Ölüm Stresini İzah Etmeyle Alakalı Teori ve Araştırmalar **17**

İKİNCİ BÖLÜM

RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ

2.1. Ruh Öğretisinin Tarihçesi ve Anlayışı 32

2.2. Ebedilik ve Yaratıcı 43

2.3. Ebedilik ve Amaç 45

2.4. Ölüme Yönelik Geliştirilen Tavırlar 55

SONUÇ 61

KAYNAKÇA 63

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

İnsanlığın başlangıcından itibaren bütün inançlar, felsefe, sosyal ve psikolojik akımlar ölüm ve ruhun ölümsüzlüğü üzerinde durmuştur. İnsanlar hayatın bu yadsınamaz gerçeğinin farkında olduklarından; bu durumu çeşitli davranışlarla karşılarlar. Bu durumu ya inkar eder ya da kabul ederek ölüm sonrasında ruhun ölümsüzlüğünü içselleştirirler. Bu yönde kendilerini ölüm karşısında her an hazır ve onu kabul eden bir ruh haline büründürürler. Yapılan araştırmalarda da bu durumu destekler çalışmalar ortaya konulmuştur.

Ölüm; insanlar tarafından mahiyeti henüz belirlenemeyen ama alınan nefes kadar var olduğu dolaysız bir biçimde hissedilebilen bir olgu olarak kabul edilir. Hatta her an gelecek hissiyatı uyandıran bir hakikat olarak yaşamları boyunca insanlar tarafından kabullenilip bir o kadar da inkar edilme çabası içinde olunan bir durumdur. Burada inkar durumundan maksat ise insanların dünya ile olan münasebetleri ve bu durumun meydana getirdiği tatminsizliğin neticesinde oluşan doyumsuzluktur. Bu tavırla insanlar ölüm gerçeğinden kaçma çabasına girmektedir. Ancak bu davranış, neticesinde ikilem oluşturan bir döngüye sebep olmaktadır.

İnsanlar ölüm gerçeğinden uzaklaşmaya çalıştıkça, aynı oranda dünyevileşirler. Dolayısıyla dünyaya ait olan varlığın ve yaşamın geçiciliğinde kendileriyle birlikte var olma amaçlarını yitirmektedirler. Bu da insanlarda ölüm korkusunu beraberinde getirmektedir.

Ruhun ölümsüzlüğü açısından konu incelendiğinde; insanların yaratılış gayelerinin farkında olup ölümden korkmadan onu kabullenmeleri; bir amaç doğrultusunda bu dünyada yaşadıklarının bilincinde olabilmelerine olanak sağlanmış olmaktadır. Bu şekilde dünyamızda olan savaşlar, afetler ve diğer sorunlar karşısında insanın varoluş sebebinin ne olduğuyla birlikte sonuç olarak nereye gideceğinin farkında olabilmeleri mümkün olur.

Çalışmamızda, ölüm, yaşam ve ebedilik kavramlarının birbirleriyle bağlantısı ve bu kelimelerin kendi içlerinde yorumlanırken bir takım yöntem ve bakış açılarıyla temellendirilip istifade edilebilmesi amaçlanmıştır. Ruhumuzun ebediliği ile insanın ölüm korkusuyla nasıl başa çıkabilmesi üzerine batılı filozofların, İslam felsefesinin ölüm ve ebedilikle ilgili yorum ve değerlendirmeleriyle izah edilebilir bir neticeye ulaşabilmek hedeflenmiştir.

Ölüm gerçeğine yönelik akıl yürütmek, düşünülenin aksine yaşamı anlamlı kılan değerli bir etmendir. Bu bakış, farklı etmenlerin etkisinde kalmakla birlikte insanların yaşamlarına genel olarak pozitif bir etkide bulunmaktadır. O halde sıradan bir taziye evinde bulunmak, mezarlığa gitmek, ölüm ile alakalı konuşmalara şahit olmak gibi durumlar insanda ölüm düşüncesini meydana getirirken, dünyanın faniliğine dalmak ve insanlarda kendilerinin ölüme çok uzak oldukları düşüncesi de ölme düşüncesini negatif yönde etkileyen etmenler şeklinde varlık gösterirler. Bununla birlikte yapılan araştırmalar dini yaşam ile ölüm düşüncesinin birbiriyle sıkı bir bağlılık gösterdiğini açıklamaktadır. O halde ölüm ile ilgili bakış açısı ve akıl yürütmeler yoğunlaştıkça ölüm korkusu, dolayısıyla insanların bir inanç üzerinde bir kurtarıcıya yönelme oranlarının da aynı oranda yükselebileceği düşünülür.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda çoğunlukla karşılaştırmalı olarak diğer dinler ve yaşantılar içerisinde ölümün ve ruhun ölümsüzlüğünün incelemesinin yapılması metoduna müracaat edilmiştir. Bu şekilde yalnız bir kaynağa bağlı kalınmaksızın yerli ve yabancı kaynaklardan istifade edilerek tutarlı bilgilere ve görüşlere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız oluşturulurken herhangi bir görüş ve doktrini empoze etme amacı güdülmeden soyut, yalın, anlaşılır bir dil kullanarak insanlarda ölüm ve ruhun ölümsüzlüğü karşısında oluşan bu durumlar, felsefe ve dini yaklaşımlardan istifade edilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI FELSEFESİ VE BATILI FİLOZOFLAR AÇISINDAN ÖLÜMSÜZLÜK İNANCI VE ÖLÜM KORKUSUYLA BAŞA ÇIKMA YÖNTEMLERİ

Ruhumuz, insanların manevi yönden aktifliğinin ve farklı türdeki durumlarının odağıdır. Ruh, insanın özünü ve kişiliğini oluşturan entelektüel, etik, duygu yönünden bulundurduğu bütün özellikleri ona kazandıran bir unsurdur. İnsanın vücudunu hareket ettiren prensip olarak ona can katan kuvvettir. Aristoteles açısından duygu, akıl yürütme, değerlendirme, algılama ve hareketli olma özelliklerinin sebebi olan ruhumuz konusunda tatmin edici veriler elde etmek zor olarak değerlendirilmektedir.

Düşünce prensibi ve bir canlının hareketliliği anlamına gelen ruh kelimesi yerine eski çağ felsefesinde pneuma sözcüğü ‘‘nefes almak, yel esmesi’’ manasındaki pneo kelimesi kullanılırdı. İlkçağ felsefe dünyasında ruh unsuruyla alakalı önemli değişim Platon ile başlamıştır. Ruh unsurunu bedenden ayrı bir cevher şeklinde tanımlayan Eflatun’un ‘cisim sayılmayacak’ şeklinde tarif ettiği ruh kelimesi; bu bilimin ilerleyen vakitlerdeki gelişiminde önemli ve karar verici bir durum halini almıştır.

Ruhumuzun ebedi oluşu veya olamayacağı hususunda bir ortak kanıya varılmasa da tüm insanlar güdüsel ve psikolojik olarak ölüm gerçeğinin farkındadırlar. Dolayısıyla bütün insanlar var oluşlarının bilinciyle ölümü de beklemektedir. İnsanlar her gün yaşamayı deneyimlemektedirler ancak ölüm böyle bir şey değildir. İnsanların bu hususta edindikleri, onların yaşadığı bir deneyimden ziyade yalnızca dışarıdan deneyimledikleri incelemeye dayalı bir veridir.

Ölümün ardından gelen yaşamın genel olarak fizik ötesi olduğu düşünülmektedir. Cisim ve ruh birlikteliği ele alındığında mesele çoğunlukla tüm yönleriyle deneysellikten uzaklaşmaktadır. Fakat bu zorunlu hakikat ile yüzleşen kişi, her halükârda ölüm olgusunu betimleyip açık bir şekilde ifade etmek durumuyla yüzleşmiştir. Bundan dolayı felsefe dünyasında ruhumuzun ebedi olduğunu benimseyenlerin oluşu kadar ruhumuzun da tıpkı bedende olduğu gibi ölümlülüğü mevcuttur diyenlere de rastlanmaktadır. Genel olarak bilindiği şekilde maddeci mantığa sahip insanlar, ölümün ardından insanın varlığını canı olmayan bir madde şeklinde sürdürdüğünü açıklamışlardır. İnsanın bir ruh ve cisimden

oluştuğunu benimseyen felsefeciler de onun ölmesinin ardından canlı olmayan bir varlık halinde varlığını devam ettireceğini ilginç bulmuşlardır. Ayrıca vücudun ölümünün ardından ruhumuzun varlığını sürdüreceğini açıklamışlardır.

Ebedilik inanışını yaşamımızdaki herkes içselleştirmese bile insanların çoğunun tarihsel süreçte onu kabul ettiğinden bahsedilebilir. Bu sebeple insanların çoğu ölümü bir son şeklinde algılamaz. İnsanlardaki ebedilik olgusu genellikle ruhumuzla bağdaştırılmıştır. Bu sebeple ruhumuzun ebediliğinin 'varlığı ya da yokluğu' şeklinde incelenip açıklanması gerekmektedir. Ruhumuzun ebediliği çoğunlukla öldükten sonraki yaşamın zaruri olarak algılanmasını doğurmaktadır. İnsanoğlunun tarihi serüveninde felsefeciler kadar din uzmanları ve din bilimcileri de bahsedilen bu hususta çeşitli fikirler sunmuşlardır. Çağımızda ruhumuzun ebediliğini ve öte dünya inanışını İslamiyet başta olmak üzere Hristiyanlar ve Yahudiler de benimsemektedir. Yahudilerde ilk zamanlarda ruhun ebediliği konusu kendi içerisindeki şartlardan ve diğer sebeplerden ötürü dile getirilmemiş hatta tartışmaya bile açılmamıştır. Günümüzde ise bu durum yumuşamış ve dile getirilir hale gelmiştir. Fakat ölümden sonraki yaşam inanışının kaynak noktası belirsiz olduğundan bu hususta bilinmezci bir tavır alınmaktadır. Hristiyan inanışında ise Yahudi inanışının tesiri söz konusu olup dolayısıyla bu görüş onlara bir etkilenme sahası sunmuştur. Tarihsel serüven içerisinde bakıldığında hem ruhumuzun ebediliği hem de öldükten sonra tekrar diriltileceği inanışının Hristiyanlık inancında varlık gösterdiğini görmekteyiz. Hristiyanlıklar genel olarak Hz. İsa'nın ''vefatının'' ardından yeryüzündeki fiziğiyle tekrar yaşatılmasını, geri kalan tüm insanların gerçek bedenleriyle ahirette yeniden yaşayacaklarının bir kanıtı oluşuna inanmaktaydılar. Günümüz Hristiyan inancı içerisinde ölümün ardından tekrar yaşama başlama inanışı, ruhumuzun ebediliği ile kıyaslanmış ve iki esas sayılabilecek kanıta dayandırılarak ele alınmıştır. Bu hususların ilki, insanların ruhlarının yaratılmalarıyla beraber ebedi oluşlarıdır. Ayrıca ölümün ardından varlıklarını sürdürmeye davam edecek olmalarıdır. İkinci diğer husus ölmenin ardındaki yaşamın Yaratıcının insanoğluna bir ikramı oluşudur. Konuya farklı bir perspektiften bakabilmek için diğer bir örnek olarak Hindu dinini gösterebiliriz. Bu din ilahi olmamakla beraber ahiret inanışına da sahip değildir. Hatta ilginç bir şekilde ruhumuzun ölümsüz oluşunu benimsemektedir. Fakat Hindular bu durumu reenkarnasyon inanışıyla ele almışlardır. Farklı dinlerdeki ahirete yönelik olan inanışlara yönelik

tutumlara bakmamızın ardından felsefenin genel serüveninde felsefecilerin fikirlerinden bahsetmenin bizlere yararlı olabileceği düşüncesindeyiz.

Ruhumuzun ebediliği inanışını ilk defa ortaya koyan felsefeci Platon'dur. Platon'a göre ruhumuz ebedidir, ölmez olandır. Ruhumuzun ebediliği yalnızca hayatımız boyunca sürmemektedir. Ruhumuz, hayatımızın öncesinde olduğu gibi ardında da ebedidir. Platon'un, konuyla ilgili fikirlerini bu şekilde şekildedir: Ölmenin tüm var olanların bir sonu oluşunu düşünelim. Kötü insanlara göre ölüm, vücut ve ruhaniyetinden arınmak olarak düşünüldüğü için bu durum onlara göre ne kadar hoş ve arzulanan bir durum sayılırdı. Fakat ruhumuzun ölümsüz oluşu bariz bir biçimde ortada olmasından dolayı bu fenalıklardan ve günahlardan olabildiğince uzaklaşarak erdem ve iyilik sahibi birer birey olma gerekliliği açıktır.

Platon'un ruhumuzun ölümsüzlüğünü kanıtlamak için sunduğu başta gelen kanıtlardan en değerlileri 'anımsama' ve 'ruh göçü' dür. Platon'a göre ruhumuz eskiden bedenimizden bağımsız şekilde idealar dünyasında bir yaşam sürmüştür. Sonrasında mevcut dünyamıza inmiş olan ruhumuz, bir cisme hapsolarak hayatını devam ettirme mecburiyetinde kalmıştır. Bu sebeple ruhumuz, bütün farklı problemlere ve sıkıntılara dayanır ve üstesinden gelebilmektedir. Bununla beraber bir vakit hapsolduğu o vücuttan ayrılacağını ve kurtuluşa ereceğini umut eder. Ruhumuzda mevcut olan bu anımsama, ruhumuzun eskiden yaşam sürdüğünü gösteren ve bundan dolayı bedenimizden ayrılıp kurtuluşa ermesinin ardından da yaşamını sürdüreceğine yönelik bir argümandır. Buna göre Platon, yaşamın ilkesi şeklinde benimsediği ruhumuzun ebediliğine felsefe anlayışında ayrı bir değer göstermiştir.

Felsefenin tarihsel sürecinde önemi büyük olan filozofların başlarında sayılan Aristoteles'in ruhumuzun ebediliğini benimseme hususundaki durumu belirsizdir. Aristo, 'Ruh Üzerine' isimli yapıtında, ruhumuzun ve bedenimizin aynı şeyler olması ve olmamasını belirleme mecburiyetinin olmadığını açıklayarak, bu hususdaki yaklaşımlarının belli olmamasına sebep oluşunu açıklayabiliriz. Bunun sebebi ise ruhumuzun ve bedenimizin aynı şey ya da farklı şeyler oluşunu tam olarak açıklanamamasıdır. Bu sebeple ruhumuzun ebediliği veya sonlu olduğu netice itibarıyla açık olarak bilinemeyecektir. Aristoteles, ruh ile mutluluk kelimeleriyle bir etkileşim oluşturmuştur. Tüm Latin etikçilerinde olduğu kadar Aristo için de insanoğlunun

meydana getirdiği bütün şeylerin gayesi mutlu olmaktır. Mutluluk hususunun tüm insanoğlu için en güzel unsur olduğu bilinmektedir. Hepimiz bu konuda anlaşıp buna göre yaşarız. Fakat mutlu olmanın niteliğinin belirtilmesi gereklidir. İnsanların kendilerinin dışındaki diğer bütün yaratılmışlarla beslenip büyümeleri şeklinde bir benzer niteliklerinin oluşunu açıklayan Aristo, aklı olan ve düşünce yeteneği bulunan canlılar olan insanların diğerlerinden farklılık oluşturacak bir özelliğinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bundan dolayı bu esnada hareket ve eylemlilik durumuyla karşılaşmaktayız. Aristo açısından eylemlilik erdemli olmayı içermelidir. Açıkçası bahsedilen durum ruhumuzun aklımıza uyma sürecidir. Erdem sahibi bir kişiye uygun olan, bu hususları insanlara iyi gelecek bir halde uygulamasıdır. Bundan dolayı mutlu olmak, insanların ruhlarının kendileri için gaye saydıkları erdemliliğe yaraşır hareketleridir. Özetle açıklandığında, insanların yaşamlarını sürdürmelerinin sebebi ve ona hangi şartlarda ulaşıp ulaşamayacakları Aristo'nun esas problemidir. Bizlerin esas hedefinin mutlu olmak oluşunu açıklayan Aristo, bu durumu ruhumuzla bağdaştırmıştır. Bunun sebebi ise insanlığı mutlu olmaya eriştirebilecek hareketleri uygulayacak tek unsurun insanların ruhlarıdır. Aristo'nun bu açıklamalarının, çoğu filozofların esin kaynağı olduğunu açıklayabiliriz. Batılı filozofların ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili görüşlerinden bahsederken aynı zamanda bu filozofların İslam filozoflarıyla benzer ve bazı konularda ise tamamen aynı görüşte açıklamalarına ulaşmaktayız. Bu duruma örnek olarak öncelikle İslam filozofu olan Gazali'nin ruhumuzun ebediliği hakkındaki görüşlerinden bahsedebiliriz. Daha sonra bahsettiğimiz şekilde Batılı filozofların görüşleriyle devam edeceğiz. Gazali,[1] bedenimizin artık işlevsiz kalmasıyla ruhumuzun sona ermediğini açıklayarak ruhumuzun ebedi oluşunu açıklamak istemektedir. Bunun sebebi ise bedenimizin asıl olarak ruhumuzun gerçek mekânı olmayışıdır. Bedenimiz, sadece ruhumuzun bir aracıdır. Bu sebeple aracın arızalanması, araçtan faydalananların da arızalanmasını gerektirmemektedir.[2] Ruhumuz bedenimizle birlikte birtakım işlemler yerine getirir. Bu sebeple ruhumuz, var oluşunu devam ettirebilmesi için bedenimize zorunlu bir gereksinim duymamaktadır. Gazali'nin ruhumuzun ebediliği hakkında sahip olduğu fikirlere benzer şekilde Berkeley'in görüşleri örnek gösterilebilir. Yaratıcının yoktan var ettiği ruhumuzun ebediliği ve bir hiç oluşu Yaratıcının kudretiyledir. Ruhumuz,

[1] Gazali, *Ölüm ve Sonrası,* çev. Hüseyin Okur, (İstanbul: Semerkand Yayınları,2012), 74.
[2] Ruhattin Yazoğlu, *Ruh, Ölüm ve Ötesi-Gazali Üzerine Bir Araştırma,* (İstanbul: İz Yayınları, 2007), 103.

bedenimizin ölmesiyle ortadan kaybolmamakla birlikte bedenimiz olmadan da varlık göstermektedir. Ruhumuz, ölme ve uyuma hallerinde de algılama ve idrak edebilmeyi sürdürmektedir. Berkeley için ruhumuzun algı, düşünme ve var oluşunu devam ettirme yetilerine bedenimizin yok olması herhangi bir zorluk veya problem oluşturmamaktadır.[3] Tarih serüveninde ruhumuzun ebedi oluşunu reddedenlerle birlikte ruhumuzla ilgili değişik bakış açılarını dile getirenler de vardır. Örneğin süreç felsefesi içerisinde ruhumuzun ebediliği ve bedenimizle tekrar diriltilme şeklindeki değişik görüşleri bulunan klasik ebedilik inanışına farklı itirazlar sunulmuştur.[4] Paul Tillich de 'ebedi hayat' inanışının zamana ait bir simge oluşunu kategorik bütünlük içerisinde bulunan tüm olanların asıl sonucu oluşunu belirtmektedir. Paul'a göre ebedi sayılan yalnızca 'Yaratıcı' veya 'varlığın bizzat Kendisi'dir. Hiçlik korkusunun sebep olduğu endişeleri yok etmeyi arzulayan insanoğlu, hiçliğin üstesinden gelinebilir bir durum sayılmaması sebebiyle ölüm sonrasını ve varlık sürdürülme safhasını yüceltmektedir. Paul, netice itibarıyla aslında hiçliğin varlık göstermeyişini ve yalnızca varlığın farklılaşmasının olabileceğini, bu sebeple ölmenin bir hiçlik sayılmadığını betimlemelerine ilave etmektedir.[5] Aydınlanma Dönemi filozoflarından biri sayılan Meslier'e göre insanoğlunun niteliğini tam olarak kavrayamadıkları bir cevherin ölümün ardından hayatını sürdürmesini açıklamanın herhangi bir temeli bulunmamaktadır.[6] Buraya kadar bahsedilen hususların ardından J. Locke'un ruhumuzun ebediliği ve öldükten sonraki alem inanışıyla ilgili olan görüş ve açıklamalarından bahsedebiliriz. John Locke, felsefi gelenek ve dünyasında deneyci bilgi doktrininin öncüsü olmasıyla beraber bilgi ve kazanımların tek kaynak noktasının tecrübe oluşunu benimser. Ayrıca dini inanış ve literatüründeki başta gelen temellerden sayılan ruhumuz ve ahirete olan inanıştan bahsedildiğinde bakış açılarının değiştiği fark edilecektir.

[3] Tuncay İmamoğlu, *Bir Tanrı Kanıtlaması Olarak Berkeley İdealizmi,* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 125-127.
[4] Muhsin Akbaş*, Süreç Felsefesinde Ölümsüzlük: Eleştirel Bir Bakış,* (Ankara: İslami Araştırmalar Dergisi, cilt:16, 1/72-78, 2003), 74-75.
[5] Tuncay İmamoğlu, *Paul Tillich Felsefesinde Ölüm ve Ötesi,* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23/95-110, 2005), 99-100.
[6] Fetullah Kalın, *Bir Aydınlanma Düşünürü Olarak Jean Meslier'in Din Anlayışı,* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:16, 1/195-221, 2004), 215.

1.1. Ruhumuzun Ebediliği ve Ölümden Sonraki Yaşamın Esası Olan Mutluluk

John Locke'un ruhumuzun ebediliği ve ölümden sonraki yeni yaşamın oluşu hakkındaki yaklaşımlarında etik felsefesinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Locke için mutlu olmak, sonsuz denilecek derecedeki hazcılık durumu iken mutsuz olmak da aynı orandaki acı durumudur. Her haz ve keyif oluşturan şey ona göre iyidir, aynı şekilde acıyı oluşturan şey ise kötü sayılmaktadır. Bütün acılar mutsuz oluşumuzun sebeplerinden bir kısmını meydana getirir. Sahip oldukları halden ve konumdan hoşnut toplumlar bulunsa da onlar ölümden sonraki yaşamda, yaşadığımız bu alemdeki her iyi olandan daha yüce hazlar olacağını inkâr etmezler. Onlar mutlak, emniyetli ve ebedi mutlu olma haline ulaşma ihtimalinin yaşadığımız bu alemin aksine, diğer alemde olmasının da bilincindedirler. Bahsettiğimiz hususlara değinen John Locke, en başta gelen ve yüce sayılan iyinin cezbediciliğine kendilerini kaptırmaları için çok da zaman kazanamadıklarını kabul etmektedir. Açlık durumu, susuz olma durumu, hararet ve üşüme, yorgun düşme hali gibi rahatsızlık durumlarıyla beraber gurur, kudret, zengin olmak gibi durumlara yöneltilen irade ve arzular mutlu olmaya engel olan sebeplerdendir. Bu gibi hislerin bazısı giderken yerlerine bir başkaları gelmektedir. John Locke'un değindiği bu konuda; tüm insanoğlu mevcut alem yaşamında çeşitli kararlar vermekte ve kendilerine göre seçim oluşturmaktadır. Bundan dolayı bütün insanlar için iyinin birden fazla ve çeşitli şeylere tekabül ettiği söylenebilir. Bu sebeple tüm insanlar mutlu olmayı birebir aynı olan unsurdan elde edemez. Aynı şekilde mutlu olmaya birebir benzer olan yol üzerinden de yürümezler. İnsanların bütün endişeleri sadece bu alemle ilgili bulunsaydı, işte o halde kimi fen ve teknolojiye, kimi avlanmaya, kimi keyif ve lükse, kimi tevazuya kimi de zengin ve güçlü olmaya çalışmazdı. Bunun sebebi çoğumuzun mutlu olmayı çeşitli ve bir diğerinden ayrılan unsurlarda elde etme çabasından doğmaktadır. Bazıları için oldukça güzel ve damak zevkine hitap eden besinler diğer insanlara göre tiksinti uyandıracak halde görülebilir. Birçok kişi diğer insanlara güzel görünen lezzetleri tercih etmek yerine aç olmayı seçebilir. J. Locke açısından filozof sayılan kişiler yüce olan iyiliğin zengin olmada, bedene ait olan hazlarda, erdemlilik halinde veya tefekkür etmede olma ihtimallerini gereksiz olarak inceleme çabasına girişmişlerdir. Yüce sayılan ve başta gelen mutluluğu en üstün olan keyfi meydana getiren ve ayrıca yok olmayı da rahatlığı bozan ve insana ızdırap verici olan şeylerin sahibi olmak ile açıklamaya çalışmıştır. Bu durumlar

da kişiden kişiye değişmektedir. Bu sebeple sadece bu alemden iştah duyan ve keyiflenen kişilerin bu alemde onların keyfini kaçıran ve canlarını sıkan bütün unsurları yok ederek, onları mutluluğa ulaştıran durumları araştırmaları ilginç olarak düşünülür. John Locke; şayet ölümün ardından herhangi bir yaşamda bulunmuyor ise bu varsayımın oldukça mantıklı ve belirgin şekilde doğruluk içerdiğini açıklamaktadır. Yiyip içerek keyif sürelim ve isteğimize uygun olanı sevelim, nasılsa ölümlüyüz ve ölümü tadacağız. John Locke için insanların mutlu olmak ve ölümden sonrasını yani ahiret hayatını mükafat ve güzel bir karşılık olarak istiyorlarsa erdemli olmalarını, bir din içerisinde olmayı, ileride karşılaşacakları mutluluğu yada mutsuzluğu anlamalarını, Yaratıcının tüm insanları yapıp ettikleri sebebiyle yargılayacağı şekilde beklemede olduğunu, iyilikle meşgul olanları izzet, haysiyet ve ebedilikle mükafatlandıracağını, kötülük yapanları ise gazap ile cezaya maruz bırakacağını bilmelerine yardımcı olmak gerekmektedir. Bunun sebebi; bu alemdeki yaşamın ardından, tüm insanlığın karşılaşacağı benzeri olmayan bir mutlu ve mutsuz olma halinin farkındaki bir kişi için iyilik ve kötülük kriterlerinin belirgin şekilde farklılaşmasıdır. Bu alem yaşamındaki sabit olmayan keyif ve ızdıraba yönelik olmanın aksine, diğer alemdeki sonsuz mutlu olma halini korumaya alma şeklinde açıklamaya çalışacaktır.[7] John Locke; erdem sahibi bir yaşam sürmeyenlerin her iki alemde de mutsuz olacaklarını açıklamaktadır. Onun açısından Yaratıcının oluşturduğu mutluluk, her anımızda taleplerimizi ve hislerimizi cevaplayıcı özelliktedir. Bütün insanların sahip oldukları zevkler, bu dünyada olduğu şekilde diğer alemde de çeşitlilik gösterir. Bununla beraber cennette bulunan kutsal rızık, hepimizin zevkine hitap edecek seviyede ve kalitede bulunacaktır. John Locke'a göre Yaratıcının meydana getirdiği kanunun uygulamaları şeklinde bizlere verdiği ceza, mükafat, ikram ve ebedi bir hayat, ihtimal görülse bile bu dünya yaşamının bize sunabileceği haz ve ızdıraba yönelik seçme özgürlüğümüzü kesinleştirebilecek oranda olduğunu belirtir. Locke açısından mevcut alemde erdem sınırları içerisinde sürdürülen hayatta sıkıntı yaşanıp erdem dışı bir hayat sürdürmenin neticesinde keyif ve lüks bulunsa bile genel itibarıyla kötü olarak nitelendirilen kişiler kendilerini üstün görebilecek niteliklerden mahrum olabilirler. Bununla beraber esasında bilinenin aksine bulundukları durum daha kötü olabilir. Ebedi mutluluk durumu, ebedi mutsuzluk durumunun üzerinde görülmektedir. Dini bir yaşantı

[7] John Locke, *Eğitim Üzerine Düşünceler,* çev. Hakan Zengin, (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003), 278-279.

süren kişinin yanlışa düşmüş durumdaki hali bile günah ve kötülükle yaşam süren kişinin ulaşabileceği maksimum güzellikte bir yerde olabilmektedir. Akıl ve idrak kapasitesini en verimli bir şekilde kullanabilen insan, telafisi olmayan ebedi mutsuzluk durumu ihtimalini yadsıyacak bir hayat sürdüremez. İyilik içerisindeki kişinin üzerinde yürüdüğü yol hakiki ve düzgünse mutlu olmak onun hakkıdır ve bir yanılsama halinde olsa bile mutsuz olmamaktadır. Bununla beraber günah içerisindeki kişi doğru bir istikamette ise de yine mutlu olmaz; herhangi bir yanlışlık veya yanılsamaya uğradığında da ebedi bir mutsuzluk haline bürünür. John Locke, insanoğlunun mevcut alem yaşamında hakiki ve kusursuz şekilde mutlu olamayacağını, esas huzuru ve mutluluk hediyesini hakiki ve ebedi olan alemde alacağını açıklamaktadır. Onun, ruhumuzun ebediliğini ve ahlak sınırları içerisindeki yaşamın hesabının sorulacağı yer olan ahiret yaşamına verdiği isim olan 'mutluluk' kelimesini Aristo'dan öğrendiğini ve kullandığını açıklayabiliriz. Locke, bu sebeple mutluluk kelimesinden ilhamla ruhumuzun ebediliğine ve öteki dünya yaşamına adım atmaktadır. Locke, kavramsal olarak mutluluk olgusunu Aristo'dan alsa bile Locke'un, ruhumuzun ebediliği ve ahiret yaşamıyla alakalı bakış açısını ve fikirlerini Hristiyanlık ekseninde meydana getirdiğini açıklayabiliriz. Bunun sebebi, ruhumuz ile öte dünya yaşamıyla ilgili hususlarda John Locke'un inanç olgusunu esas bir yerde konumlandırdığından bahsedilebilir. Aslında Locke, dini inancına aykırılık ya da bağdaşmayan herhangi bir husus bulunmadığını açıklayarak felsefeye dair fikirlerinin esasını beyan eder. Onun mutlulukla alakalı fikirlerini ifade etmemizin ardından, Locke'a ait ruhumuz ve ölüm sonrası yaşamla alakalı olan görüş ve fikirlerinden ruhumuzun ebediliği konusu başlığında yeri geldiğinde bahsedebiliriz.

1.2. Ölüm Kavramı Hakkında

Bilindiği üzere her canlı doğar, yaşar ve nihayetinde ölür. Ölüm, dünya tarihinde her zaman merak edilen, yaşanan, üzerine ihtimaller inşa edilen, türleri olan bir olgu olmuştur. Geçmişten günümüze sayısı tahmin edilemeyecek kadar ölüm vakası yaşanmıştır. Bu nedenle ölüm olgusunun gerek insan hayatında gerekse çeşitli yaratıkların tabiatlarında ne anlam ifade ettiğini bilme noktasında bazı faydalar olabileceği kabul edilir. Dolayısıyla ölüme neden olan etken ani gelişmiş olsa bile ölümün kendisi bir süreçten oluşmaktadır. Konumuza başlamadan önce ölümün ne olduğunu irdelemek çalışmamızı anlamlı ve verimli kılmak noktasında bir gereklilik oluşturabilir.

Ölüm kavramının mahiyeti en çok felsefe alanında ve filozoflar nezdinde araştırılmış ve üzerine düşünülmüştür. Bu konuda Heidegger'ın görüşleri ölüm konusunda ontolojik ve psikolojik anlamda konuyu anlamlandırmamızda ışık tutucu niteliktedir. Çağdaş felsefe döneminde ölüm üzerine en çok eğilen düşünürlerden birisi de Heidegger'dir. Ölümle ilgili derin düşüncelerini özellikle Varlık ve Zaman adlı eserinde kaleme almıştır. İşin tabiatı gereği bir ölümden bahsedilebilmesi için öncelikle ortada bir yaşam bulunmalıdır. Bu doğrultuda Heidegger de ölümden bahsetmeden önce varoluş sorunsalını ele almaktadır. Söz konusu eserde Heidegger, Dasein adında bir varlık formundan yola çıkmaktadır. Yazara göre Dasein, insan hayatının ölüm nedeni olgu ile karşı karşıya gelmesi için gündelik akışta kendi varoluş serüvenini belirlemesi gerekir. Heidegger'e göre ölüm, bir varoluş yok oluş hikâyesi kadar sade ve basit bir olay değildir. İnsanın hayatı boyunca önüne engel olarak duran bir olgu olmasına rıza göstermez. Ona göre ölüm bir gaye değildir. Gayeler bambaşka şekilde cereyan ederken insan aklı bir anda ölüm olgusuna takılır. İnsan tabiatı gereği sürekli kaygı duyan bir canlı türüdür. Bu durumda sürekli kaygı taşıyan bir varlığın ölüm korkusunu iliklerine kadar hissetmesi eşyanın tabiatına aykırı düşmese gerektir. Heidegger'ın bu konudaki görüşleri öyle etkilidir ki ateist camianın en ünlü isimlerinden Sartre da bundan nasibini almıştır.

Sartre'ın görüşlerine baktığımızda Heidegger'ın görüşlerine sıkı sıkıya sarılmadığını ancak çoğunlukla itaat ettiğini anlamaktayız. Ancak bu noktada önemli bir görüş ayrılığı vardır. Bunun sebebi Sartre'ın ölüm konusundaki görüşleri, Heidegger'a nazaran daha basite indirici niteliktedir hatta ölümün kendisi bile saçmadır. Bu konudaki görüşlerinin kaynağını büyük oranda Epikür'den esinlenmesi oluşturur.[8]

Günümüz düşünürleri gözünden ölüm kavramına bakıldığı zaman genel itibariyle ölümün ne olduğu konusunda tam görüş birliği olmasa da birbirine yakın ve ortak sayılacak nitelikte bir tanımlama yoluna gidildiğini söyleyebiliriz. Buna göre ölüm, canlıların hayatının sona erdiği, canlının fizyolojik yapısını kâinata teslim ettiği, canlılar için kaçınılmaz bir son olduğu ve çaresinin bulunmadığı doğal bir olgu olarak tanımlanmaktadır.[9]

[8] Epikür, Mektuplar ve Maksimler, çev. Hayrullah Örs, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1962), 34.
[9] Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi,* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Baskı, 1985), 23.

1.3. Ölüm Anı ve Ölüm Psikolojisi

Ölümün kendisi ani gelişen bir durum değildir. Ölüme neden olan şey anlık olsa bile ölümün neticelenmesi kısa bir zaman dilimine sahiptir. Bu durumda ölmek üzere olan bir kişinin ölüme yaklaşma ve ölüme karşı olan tutumu incelemeye değer bir hal alır. Eğer ölüm ani ve herhangi bir zaman dilimi ve anına bağlı olmayacak bir şekilde gerçekleşmişse bu durumda ölen kişinin değil, yakınlarının psikolojik tahlili ön plana çıkacaktır. Konumuz itibariyle ölmek üzere olan bir kişinin psikolojik tahlilini ve ölüm korkusunun getirdiği neticeleri ele almak gerekir. Ölmek üzere olan bir kişinin muhtemel yaşayabileceği duygu ve düşünsel karmaşa ünlü düşünür Kübler Ross'a da ilham olmuştur. Ross, ölmek üzere olan insanlar üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde 5 psikolojik evreden bahseder. Bu aşamalardan ilki "inkâr ve yalıtım" olarak karşımıza çıkar. Bu aşama ölümün ilk durağını teşkil eder. İnsan ölüm korkusuyla ilk kez karşı karşıya kaldığında, ölümle yüzleşmemek için birtakım düşünsel çarelere başvurur. Bunlardan ilki ve en yaygın olanı, ölüm gerçeğini içselleştirmemek ve ölüm olgusunu inkâr etmektir. Ross'un çalışmalarına baktığımızda özellikle hastane ortamında ölüm döşeğinde olan kişilerin, doktor uygulamalarından ötürü şikayetçi olduğu, doğru tahlil ve tedaviler yapılsaydı ölüm riskini yaşamayacaklarını bildirdiklerini anlarız. Bu durumda hasta kişiler ölüm olgusunu reddederek başka çarelere başvurmakta ve ölümle böylece başa çıkma eğiliminde olmaktadır. Ancak ölüm korkusu ve realitesi baskın çıktığında bu durumda inkâr mekanizması yerini yalıtım mekanizmasına bırakır. Yalıtım evresinde insan artık eskisi kadar inkârcı durumunda değildir. Gerçekleşmesi muhtemel sonuçlar için kendini hazırlama aşamasına geçmiş sayılır. Bu durumda yaşadığı hastalıkla daha barışık olmakla beraber kendisi gibi olanlarla bir nevi kardeşlik bağı kurar. Ross'a göre bu durumun asıl nedenini 'ölümsüzlük inancı' oluşturur. Ölümsüzlük inancı bu durumda kalıcı bir savunma aracı olmaktadır. İnsanlar ölüme bu kadar yakın olmasına rağmen içlerinde bir ölümsüzlük inancı olduğundan artık ölümle başa çıkması daha kolay olmaktadır.[10]

İkinci evre ise 'öfke' dir. Buna göre inkâr evresi sona erdikten sonra artık yerini öfke durumu alır. Burada ölmek üzere olan kişi karmaşık duygulara sahiptir. Öfke patlaması içerisinde olan kişinin ailesi ve yakınları da bu durumdan nasibini alarak bu meşakkatli

[10] Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine,* çev. Sezer Soner, (İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2023), 38.

duruma maruz kalmaktadırlar. Öyle ki kişi kontrolünü iyice kaybederek Tanrı'ya da kafa tutmaktadır.[11]

Üçüncü evre ise 'pazarlık' evresidir. Buna göre kişi artık inkâr ve öfke evrelerinden istediğini elde edemediğinden uzlaşma yoluna gitme eğilimindedir. Bu eğilim ölmek üzere olan kişi için faydalıdır. Kişi burada ölmemek için Tanrı ile pazarlık yapmaktadır. Bu pazarlığın neticesinde ölüm gerçeğinin ertelenmesini arzulamaktadır. Burada sırasıyla ilk olarak kişi öfkesini ortaya koyar, daha sonra bu öfkenin hiçbir fayda sağlamadığını görünce artık uzlaşı yoluna girer. Bu uzlaşıda olabildiğince olumlu yanları elde etmeye gayret eder. Bu uzlaşı prosedürünün kişinin ölüm psikolojisiyle başa çıkmasında önemli katkıları olabileceği düşünülmektedir.[12]

Dördüncü evre ise 'depresyon' evresidir. Artık kişi ölüm olgusunu inkâr ederek bir kazanım elde edemediği ve hastane şartlarında yapılması gerekenlerin yapılmış olmasına rağmen maksimum faydayı göremediği durumda vücudu artık buna dayanamaz hale gelir ve morali gittikçe azalmaktadır. Ross'a göre bu evrede depresyon ikiye ayrılır. Hazırlayıcı depresyon; reaktif depresyona göre daha pasif nitelikte olup fiziksel temasın yoğun olduğu depresyon halidir. Reaktif depresyonda ise kişi artık tamamen umudunu kaybetmiş ve herkese karşı tepkilerini daha belirgin olarak sergilemektedir.[13]

Beşinci evre ise 'kabullenme' evresidir. Kişi henüz ölüme maruz kalmadıysa ve inkâr, öfke, pazarlık ve depresyon evrelerini başarıyla atlatmışsa, ölüm olgusunu kabullenme sürecine girmiş demektir. Ölümü kabullenme ile birlikte kişi artık, yaşadığı dünyadan ayrılacağının da farkına varıp bu durumu üzüntüyle kabullenir. Bu kabullenme kişiyi yorgun düşürmekte ve tatlı bir uykuya sevk etmektedir. Bu uykunun işlevi, depresyonda beliren uykudan farklı olarak zaman kazanmaya yöneliktir. Bu uykunun sonunda kişi artık derinlemesine hazin sonunu bekler. Hazin sonunu bekleyen ve ölümü gittikçe kabullenmiş durumda olan kişi, artık tüm müdahaleleri olumsuz olarak yorumlayıp kendisini düşünsel bir atmosfere ve düşünceye teslim eder. Ancak buna rağmen içinde daima yeniden ölümden kurtulma umudunu barındırır.[14]

Tüm bu evrelerin neticesinde kişinin artık vücut fonksiyonları alarm vermeye başlamaktadır. Daha az konuşur, daha çok sessizleşir ve rutin olarak sergilediği

[11] Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine,* çev. Sezer Soner, (İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2023), 50.
[12] Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine,* çev. Sezer Soner, (İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2023), 85.
[13] Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine,* çev. Sezer Soner, (İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2023), 86.
[14] Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine,* çev. Sezer Soner, (İstanbul: Profil Kitap Yayınları, 2023), 111.

davranışlarını örtbas eder. Ölüm anında çektiği acı ve ızdırapları ile anlık fiziksel tepkileri, acı çekmek yerine bu tepkilerinden ötürü feraha kavuşmaktadır. Bu duruma İslam'a göre ölüm anında yaşanan sıkıntıların, ölen kişinin günahına ve işlediği diğer hatalarına kefaret sayıldığı görüşü örnek gösterilebilir.[15]

1.4. Ölüm Korkusunun Varlığı

Ölmek üzere olan bir kişinin hiç bilmediği bir alem olan ölüm evrenine ayak basması, kendisi için bir karmaşıklık teşkil eder. Bunun nedeni yaşadığı süreçte uzaktan veya yakından bir şekilde ölümle ilgisi bulunmayan bir kişi için ölüme yaklaşmanın korkutucu ve ilgi çekici olmasıdır. Bu anlayışa yakın olan bazı düşünürler de ölüm korkusunun varlığından bahsetmektedir. Mesela Becker'in anlayışına göre ölüm korkusu sonradan oluşmaz, bu korku doğuştan var olmaktadır. Bu korkunun varlığı kişiden kişiye değişmemekte ve herkes için geçerli olmaktadır. Aslında kişi, ölüm korkusunun varlığını içinin derinliklerinde sürekli ve doğuştan barındırdığından, ileride gerçekleşecek olan kaçınılmaz sonuç için kendini hazırlamalıdır.[16]

Ölüm korkusu pozitif bilimin aksine metafizik öğelerine hitap etmektedir. Öyle ki ölüm korkusunun varlığı, sosyal ve pozitif ögelerle biçimlendirilecek bir husus değildir. Bazı araştırmalar gösteriyor ki 'din' kavramının doğuş nedeninde de 'ölüm' teması vardır. İnsanlar dünyanın oluşumundan günümüze kadar sadece ölümün varlığını değil, ölümden sonrasında ne olacağını da merak etmişlerdir. Bu durumda klasik anlamda akıllarına gelen şey, ölümden sonra da bir şeylerin yaşanacağına ve oluşacağına dair kanaat oluşturmaktır. Bu durumda insanların din veya bunun gibi birtakım kavram arayışlarına sevk olmaları olağan hale gelmiştir. Günümüzde bu kavramlar açısından en yaygını ve en ilgi çekici olanı 'din' kavramı olmuştur. İnsanlar dünyada yaşarken yaptıkları ve yapacakları her iş ve fikir paylaşımında bunun karşılığını, kabul ettikleri dinin yaptırımlarına maruz kalacağını bilerek gerçekleştirmektedir. Bu durumda somut hayatın sonu olan ölümle karşılaştıktan sonra artık geriye din temasının vaat ettikleri devreye girmektedir. Hayatını günaha batıran kişilerin akıbeti kötülük ve sıkıntı; iyilik, güzellik ve hayırlı işlerle geçirenlerin ise huzur olacağı genel olarak benimsenen ve inanılan bir hususdur.[17]

---

[15] Sinan Onbulak, *Ruhi Olaylar ve Ölümden Sonrası,* (İstanbul: Dilek Yayınları, 1975), 23.
[16] Ernest Becker, *Ölümü İnkar,* çev. Ayşegül Özdoğan, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 15.
[17]Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı inancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma,* (İstanbul: Baha Yayınları, 1970), 12.

Ölüm kavramı bir sonu temsil ettiğinden çoğunlukla korkunç bir öge olmuştur. Ölüm neticesinde artık insanın yaşantısı sona ermiş ve kendisini hayata bağlayan tüm bağları kopmuş olmaktadır. Bu nedenle bir kişinin, bir sonu hazırlayan böyle bir neticeyi yani ölümü olumlu ve güzel karşılaması rasyonel bakış açısına sahip insanların mizacıyla örtüşmeyebilir. Çünkü insan tabiatı gereği daha çok yaşamak, daha çok yemek, içmek, gezmek, sosyal faaliyetlerde bulunmak, sosyokültürel yaşantı sürmek vb. isterken, bunları baltalayan ve yaşın ne olduğuna bakmayan korkunç bir olgu olan ölümü güzel bir şey gibi düşünmemektedir. Bu duruma ölümle ilgili gerçekleştirilen ritüeller, gelenekler ve sosyal-dini anlayışlar da neden olabilmektedir.[18]

Ölüm korkusunun birden fazla boyutu ve içeriği vardır. Yapılan incelemeler neticesinde üç tür sonuçsal farklılığa sahip durumlardan bahsedilmiştir. Buna göre 'interpersonal' dediğimiz korku durumunda insanın kendi iç dünyasında beslediği ölüm korkusu anlaşılmalıdır. Bir diğer ölüm korkusu durumu da 'intrapersonal' denilen ölüm korkusudur. Bu korku durumunda sadece insanın kendisinde bulunan korku değil, diğer insanlar ile arasında olan korku etkileşimi kastedilir. Son olarak ise 'transpersonal' ölüm korkusu durumudur. Buna göre ölüm korkusunun sadece kişilerin içsel dünyası ve diğer insanlar arasında olan etkileşimden ibaret olmadığı, insanüstü ögelerin de ölüm korkusuna neden olduğu savunulur. Ölüm korkusunun boyutları hakkında bazı düşünürlerin tespitleri dikkate değer niteliktedir. Bunlardan ilki ve en sistematiği olarak Hoelter'in tespitleri ele alınırsa, ölüm korkusunun sekiz adet boyutundan bahsedilmiştir. Buna göre ölüm korkusunun ilk boyutu 'ölüm sürecinin kendisidir'. Yani bu boyutta kişi, ölümün sonuçlarıyla değil ölüm sürecinin kendisiyle ilgili olmaktadır. Ölüm sürecinin varlığı bile kişiyi rahatsız etmektedir. İkinci boyut ise 'ölülerin kendisidir'. Yani kişi, karşılaştığı ölüm vakalarında görmüş olduğu ölü cisim ve nesnelerden etkilenerek psişik bir ölüm korkusuna maruz kalır. Bu ölü şeyler insan, hayvan ve benzeri başka varlıklar da olabilmektedir. Üçüncü boyut ise 'ölüm nedeniyle çürümedir'. Bu boyutta ölü varlığın doğal neticesi çürümeye maruz kalmasıdır. Zira her ölü varlık aynı zamanda çürümeye mahkumdur. Çürümüş varlıkların görülmesi, hissedilmesi ve kokusunun alınması bile bu boyutta kişinin ölüme karşı olan olumsuz bakış açısını perçinlemektedir. Dördüncü boyut ise 'değer verilen kişilerin ölümü ile kendi ölümünün kıyaslanmasıdır'. Bu boyutta kişi,

[18] Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm,* (İstanbul: Bilgesu Yayınları, 2018), 108.

olağan hayatta değer verdiği kişilerin ölümüne şahit olmaktadır. Burada ölen kişinin kimliği, ölüm korkusunun bu boyutunu doğrudan etkiler. Bunun sebebi ise ölen kişi, ölüm korkusu barındıran insan açısından belirli bir öneme ve değere sahip bir kişilik ise bu kişinin ölümü daha etkili olur. Bu değerli kişinin ölümü, kişinin kendisini boşlukta hissetmesine ve ölümün kendisine de bir gün uğrayacağına dair kanaat uyandırmasına neden olmaktadır. Beşinci boyut ise 'bilinmezliktir'. Burada kişi, ölümün kendisinden ziyade ölüm sonrasında ne olacağı konusunda tereddüt halindedir. Ölümden sonra hayatın olup olmadığı, yaşarken yaptıklarının ölüm sonrasında bir karşılığının olup olmadığı gibi hususları aklında sürekli yer edinir. Bu tereddüt halinin tek sebebi ölüm olgusunun kapalı kutu olmasıdır. Böylece kişi, ölümle birlikte hangi serüvene gideceği konusunda belirsizlik yaşar ve ölümün varlığı bile onun düşüncelerini olumsuz etkilemektedir. Altıncı boyut ise 'ölümün sürekli akla gelmesidir'. Bu boyutta kişi, ömrünün sonuna dek fazlasıyla rahatsız konumdadır. Bu rahatsızlık, yaşamı boyunca kişinin aklını kurcalamaktadır. Bu kurcalama neticesinde kişi yaşadığı hayattan istediğini alamamakta ve artık ölüm olgusu kişiyi çileden çıkarma boyutuna erişmektedir. Bu ölüm korkusu zamanla birden fazla korkuyu da beraberinde ortaya çıkaracak duruma gelir. Yedinci boyut ise 'olası ölüm sonrası bedensel sonuçtur'. Bu boyutta kişi oldukça natüralist düşünce içerisindedir. Buna göre kişi, öldükten sonra bedenine ne olacağını merak eder. Ölümden sonra ruh dünyasına ne olacağıyla değil, vücuduna ne olacağıyla ilgilenmektedir. Son ölüm korkusu boyutu ise 'süreksiz bir zamanda ölümdür.' Bu boyuta göre durağan nitelikte bir hayatın ölümle sona ermesi halinde ölümden önce hiçbir işte başarılı olunmaması ihtimali üzerinde durulur. Ecel olgusunun insanın hayatına olan tesiri bildiğimiz bir gerçekliktir. Fakat yoğun şekilde ortaya çıkan ecel olgusu, kişinin ruhsal yönüne negatif yönde tesir edebilmektedir. Bu sebeple kişinin mevcut olan psikolojik durumunu sağlıkla sürdürebilmesi yönünden ecel olgusunun hudutlarını açıklamak önem arz etmektedir.[19] Ecele yönelik edinilen tutum; kontrol ve ahengini kaybettikçe kişinin endişe seviyesi yükselmekte ve adaptasyon süreci zora girebilmektedir. Ecel olgusu, kişide stres oluşturmasıyla beraber kişiyi hayata tutunduran, var oluşunu anlamlı hale getiren bir sebep olarak görülebilmektedir. Birey, ecel olgusunu öğrenmesinin avantajıyla hayatını tamamıyla daha mantıklı ve verimlilikle devam ettirebilmektedir. Bireyin ecel durumunu benimsemesi, kendisini evhamlı bir tavra yönlendirmekten ziyade;

[19] Faruk Karaca, *Ölüm psikolojisi,* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.) *87*

prensiplerini uygulayabileceği bir hayata sevk edebilmektedir.[20] Kişinin varoluşsal psikoterapi açısından ecel durumuyla muhatap olacağının farkında olması, mevcut yaşam sürecini etkili ve faydalı sürdürmesine, hayatını renklendirmesine imkan sağlayabilir. Birey sadece ölümlü oluşunun şuuruyla daha aktif, egosundan sıyrılmış bir tarzda yaşamını idame edebilir. Kişinin kendi eceliyle karşılaşması, kendi ecelini cesaretle göğüslemesi, onaylaması hatta bütünüyle sahip olduğu tecrübeleriyle harmanlaması şeklindeki aşamalar insana hayat tecrübesinin değerini ve bütünlük durumunu sunan ruhsal aşamalar şeklinde yorumlanmaktadır.[21]

Ecel korkusu, bireyin hayata gözlerini açmasından beri mevcudiyetini sürdüren, tüm endişelerinin kökeninde bulunan, ruhsal bütünlüğünün güçlendirilmesinde kritik bir rol oynayan, bireyin bundan sonra varlığını sürdürmeyeceğinin, şahsını ve dünyasını yitirebileceğinin şuuruyla ortaya çıkan bir histir. Ölüm korkusunu açıklayabilmek için ölme endişesi, yüksek miktarda bir panik ve geçici olma endişesi tabirlerinden de bahsedilir. Kavramlar çoğunlukla aynı manada değerlendirilirken, 'ölme korkusu' ve 'ölüm kaygısı' kelimeleri bunun dışında birbirlerinden ayrıştırılmıştır. Ölme korkusu bütünüyle bir nihayete erme endişesine tekabül ederken, ölüm endişesi ölümün korku verici oluşu inanışıyla daha gerçekçi bir tanımdır. Korkma ve endişenin ilerleyişinde vazife gören fizyolojik durumlar ve biyokimyasal aşamalar genel itibariyle zıttır. Fakat bir tehlike esnasında bütünüyle birbirinden farklı düşünülmezler. Yapılan incelemeler ölme endişesi ve korkusunun çok yönlü bir terim oluşunu öne çıkarmıştır. Yapılan incelemelerin bariz örnekleri genellikle yalnız kalma endişesi, akrabalarını kaybetme kaygısı, şahsi benliği yitirme endişesi, ölümün ardından gelen yargılanma tedirginliği, ölümün ardında bırakılanlar adına kaygılanma, öz kontrol ve yönetme gücünü yitirme kaygısı, ızdırap çekme endişesi, vücudunu kayıp etme ve hiç oluş korkularıdır.[22]

1.5. Ölüm Stresini İzah Etmeyle Alakalı Teori ve Araştırmalar

Ölme endişesi, günümüzdeki inceleme ve çalışmalarda yoğun olarak dile getirilmiş olsa bile çok zayıf oranda netice elde edilen sahalardandır. Kişinin hayata gözlerini açtığı süreden başlayarak ecel korkusunu şuurunun derinliklerinde saklaması ve hayat ile ecelin

[20] Irwin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 49.
[21] Peter Koestenbaum, *Ölüme yanıt var mı?* çev. Yılmaz Akgünlü, (İstanbul: Mavi Yayınları, 1998), 73.
[22] Faruk Karaca, *Ölüm psikolojisi,* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 98.

birbirleriyle yapışık oluşu, konuyla alakadar olan kişileri bu hususa sevk etmiştir. Bu konuda çeşitlilik gösteren teori ve görüşler dile getirilmiştir. Bu görüşlerden sırasıyla bahsedildiğinde ilk görüş psikodinamik görüşlerdir.

Psikodinamik bakış açılarına göre ecel endişesinin, insanlar arasındaki uzaklaşma ve ayrılma endişelerinin neticesinde meydana gelen iç muhasebe ve karamsarlık hissi olmasından bahsedilir. Ayrıca bu durumun çocukluk dönemindeki hayalcilik ve cansız şeylere canlılık atfetme mekanizmasından dolayı oluştuğu öne sürülmüştür. Ölme korkusu, süperegonun deneyimlediği başta gelen endişelerdendir. Buradan hareketle ölüm korkusunun, ruhsal travmalarda ve psikolojik diğer problemlerde etkin oluşu ve bunlarla alakalı oluşundan bahsedilmektedir.[23]

Sigmund Freud. ilk olarak ecele değinmemiş hatta ona itimat etmediğini açıklamıştır. Ardından 'hayat ve ölüm dürtüleri' teorisinde hayatın amacını ölmekten ibaret saymıştır. Ona göre tavırlar ve hareketler esasını maziden edinmektedirler. Halbuki ecel ileride olacak olandır ve bu halde kişinin tavır ve hareketlerine tesir edemez. Bu hal onun yoğun bireysel ecel endişesinden dolayı değinilen hususu geri plana aldığı şeklinde düşünülmüştür. Gustav Jung ise ecel endişesinin temelinde hayatta olmanın endişesinin oluşunu ve ecelden çekinen birinin esasında hayatta olmaktan dolayı korkuya kapıldığını açıklamıştır. Karen H. bireylerin, hayattaki can sıkıcı sorun ve problemlerden ötürü ölmeyi arzulayabileceğini ve bu arzunun ecel kaygısı ile bütünleşerek sebepsiz bir endişeye evrildiğini öne sürmüştür.[24] Gregory Z. ecel korkusunun hakiki yönünü belirtmemesi sebebiyle bireylerin eceli hiç olarak gördüğünü iddia etmiştir. Ayrıca hayat için gereklilik arz eden oksijenin yalnızca yaşam sunmasının aksine yakma özelliği ve ölümcül oluşu gibi evrensel bir ecel endişesi oluşundan bahsetmiştir. Eğer bu kaygı insan şuurunda sürekli ve devamlı olarak yer edinseydi sıradan günlük fonksiyonlarımızı yerine getiremezdik. Bundan ötürü insanları yaşama bağlamak adına ecelin en makul biçimde şuur altına itilmesi gerekliliği dile getirilmiştir.[25] Ölme endişesini inkar etme ve bilinçaltına gönderme yöntemiyle tolere etme çabasının, kişiyi koruma altına alacağı bir faaliyet olamayacağını iddia eden psikodinamik bakış açıları da mevcuttur. Bazı bilim

[23] Sigmund Freud, *Endişe,* çev. Leyla Özcengiz, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992), 133.
[24] Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı,* çev. Ayda Yörükan, (İstanbul: Tur Yayınları, 1980), 57.
[25] Hakan Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi.* Doktora Tezi, (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 24.

adamları, kansere maruz kalan insanlarda ortaya koydukları deneylerde ecel endişesi ile inkar etme ilişkisinde anlamlı bir irtibata rastlamışlardır. Bu durumu, inkar etme ve kaygı düşüklüğü ile bir alakası mevcut olsa bile inkar etmenin doğal olarak faydalanılan bir yöntem oluşunun savunulamayacağı şeklinde açıklamışlardır. İkinci görüş olan egzistansiyalist bakış açısındaki felsefeci ve ruhbilimciler ölme endişesinin her birimizin bilincinin doruklarında olan ve kişinin şuur aşamasına gelmeden deneyimlenen zorunlu bir endişe oluşundan bahsetmişlerdir.[26] Irvin David Y. ise zorunlu olarak var olanın ölme endişesinin aksine ölmenin bizatihi kendisi oluşunu öne sürmüştür. Onun açısından ecel, ilk endişedir ve ruhsal travmaların kökenidir. Yaloom ayrıca ecel endişesinin varlığının, ölmekten kaçınma ve ölümü inkar etme durumuyla alakalı oluşunu dile getirmiştir. Bununla birlikte ölme endişesiyle başa çıkmanın, ölümden kaçınmanın çaresinin onunla karşı karşıya gelmek, onu anlamak ve niteliğinin farkındalığı ile olabileceğini açıklamıştır. Irvin David Y. şahsi ölme endişeleri ve ardında bulunan dinamik aşamaların, ölme ile alakalı kurgular, inanışlar, hayat biçimi ve tercih edebilme hürriyetine tesir ettiğini dile getirmektedir.[27]

Üçüncü görüş olan bilişsel görüşlere göre endişe, kişinin şartlanmaya odaklı bir refleksi şeklinde düşünülüp şartlanmalar ile tahminci tutumun neticesinde meydana gelir. Birey tehlikeyi; ürkütücü, kontrolsüz, başa çıkılamaz şeklinde varsaydığı derecede tedirginliğe kapılır. Aynı şekilde bu görüş ecelin korkunç olarak görülmesinin sebebinin ecelin endişeyle beraber korkunç şekilde idrak edilmesinden dolayı oluştuğunu ve kişinin ecele dair deneyimlediği negatif fikirler neticesinde ölme endişesinin arttığını açıklamaktadır.[28]

Dördüncü görüş olan dehşet yönetim görüşünü J. Greenberg ortaya koymuş olup stres ile başa çıkmak için faydalanılan bastırma yöntemlerini betimlemektedir. Bu görüş ecel endişesinin kişinin ebedi olmayışının farkında olmasının neticesinde ilerlediğinden bahseder. Bununla birlikte ecel endişesinin his ve biliş olarak iki parçasının oluşundan bahsetmektedir. Biliş ögesinin eceli sürekli tahayyül etme ve bu hususlara ilgili olma ile özdeşleştiği, his ögesinin ise kişinin bütünüyle yok oluş ve geçici oluşu fark etmesi neticesinde ortaya çıkan hissi tedirginlik ile özdeşleştiği üzerinde durulur. Bu görüşte

[26] Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1990), 121.
[27] Irwin David Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 96.
[28] Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*. Doktora tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007), 49.

ölme endişesiyle başa çıkmada iki bastırma yöntemine değinilmektedir. Bunlardan birincisi; kişinin öz benliğini ve güvenini yükselterek, bu dünyada geçici oluşunu ve bununla alakalı olan ecel endişesini bilinçten arındırmaktır. Bu hususta kişinin deneyimlediği geleneğin nitelikleriyle uyumlu davranışlar sergilemesi, kendi geleneğinin vecibelerini ortaya koyarak kendi şahsını geleneği ile harmanlaması neticesinde öz benliğinin geliştiğini ve kişideki ecel endişesini zayıflattığına yönelik inanç sergilenir. Kişinin geleneğiyle uyumsama sağlamasının kendi öz benlik ve özgüvenini yükselttiği görüşü benimsenir. İkinci yöntemde ise; geleneksel alem düşüncelerinin sürdürülmesi ve ortaya konulmasıyla insanların ebediliğe ulaştığı varsayılır. Bu ebedilik, dini inanışlar, insanların evlatlarını kendi devamları şeklinde algılaması ve şöhret edici bir kazanç edinme neticesiyle oluşacaktır. Ölme endişesini izah etmeye dair farklı görüşler vardır. Kübler R. ölme endişesini inanç yönünden incelemiş, kişinin ecele yönelik uygulayabileceği herhangi bir durumunun olmayışından dolayı kişinin ecel ile yüzleşmesi halinde bu hususla alakalı stres ve sinir hissi yaşayabileceği ya da inançsal vecibelerine yaraşacak tarzda farklı ritüel ve ibadetlerle bu hali kolaylaştırabileceğinden söz etmiştir. Onun ecelin ruhani boyutunu sergileyen bir araştırmasında ölmeyi bekleyip duran kişilerin inkar etme, stres patlaması, alışveriş(pazarlık), bunalım ve benimseme(içselleştirme) olarak beş sıralı aşamadan geçtikleri belirtilmiştir. Eceli yadsıyan kişilerde ise, ölme ile başa çıkmada diğer hususa nazaran yüksek oranda problemle karşılaşıldığı saptanmıştır. İbn-i Sina, insanların ekseriyetinde ecel endişesinin oluşundan bahsetmiştir. Ölme endişesini; ecel gerçekliğinin farkında olmamak, ölmenin hemen ardından insanın hangi sorunlarla karşılaşabileceğini öngörememek, vücudun toprağa karışıp kaybolmasının ardından kişilik ve karakterin de bütünüyle yok olacağını akla getirmek, ölümün ardından başına bir ızdırap ve eziyet geleceğine olan kuşku, ölümün ardından ne tarafa savrulacağını ve nelerle yüzleşeceğini öngöremeyip dalalet halinde bulunmak, ondan sonra geride kalacağı para ve mülk adına acı duymak, ölümünün ardından başka kişilerin hayatlarını sürdüreceği fikri ve ölüm adına da bir ızdırabın mevcut oluşu fikriyle bağdaştırmıştır.[29] Eric F. ölme endişesini ekseriyetle inançsal açıdan bir problem şeklinde incelemiştir. Tüm insanlığın ecel durumuna yönelik hissettiği sıradan kaygıya ve insanları genel olarak korkutan ölme endişesi tarzında iki tür

[29] İbni Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*, çev. Mehmet Hazmi Tura, (İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959), 74.

ölme korkusuna değinmiştir. Kişiyi sürekli endişe altına sokan kaygının şuur ve akıl harici olduğunu, yaşamı iyi bir tarzda sürdürememeyle alakalı oluşunu iddia etmiştir. Eric F. İbn-i Sina gibi ecel endişesinin ölmenin aksine sahibi olduğumuz hususları, vücudumuzu, paramızı, menkulümüzü, özümüzü kaybetmekten ve herhangi bir şeyin sahibi olmama endişesinden dolayı oluştuğunu öne sürmüştür. Kişinin, sahiplik olgusuna verilen özen seviyesinde ölmekten endişe ettiğini ve bu takıntıdan arındığı oranda endişelenmeyeceğini savunmuştur.[30] Buraya kadar bahsedilen konulara ilave olarak ecel ve ölme endişesine yönelik ileri sürülen bastırma yöntemlerine değinildiğinde; hasta olmak, herhangi bir durum karşısında edinilen talep karşısında ret cevabı almak gibi eceli anımsatan negatif durumlar, baskılanan ölme korkusunun canlanıp yeniden belirmesine sebebiyet verebilir. Ölme korkusunun harekete geçmesi genelde baskılayıcı tavırların oranının yükselmesine sebebiyet verir. Tüm insanlık, zayıflığını ve elinden bir şey gelememe hissini ecel ile yüzleştiğinde deneyimler. Bu zorunlu duruma karşın ebedilik arzusu insanların kısıtlı kudretiyle yaşamını sürdürebilme gayesidir. İlk zamanlardan günümüze ulaşan efsaneler, insanın ecel ile savaşlarının adeta ortaya konduğu bir arenaya dönüşmüştür. Kişi kendisine ait ölme fikriyle alemin o olmadan hangi şartta sürebileceğinin ortaya çıkardığı buhran ile karşılaşmaya başlayıp alemin o olmadan süregideceğini imkansız görür. Birey ölme hakkında zihnini meşgul ettiği tüm vakitte, bu düşünceyle tekrar tekrar yüzleşmeye başlar. Birey şahsına ait ölümünün idrak edilemez olduğunu belirttiği anlarda bile ecel endişesi kişi tarafından bilinç altında baskılanmaktadır. Diğer bir söyleyişle, hissedilen korku ve endişeye ispat bulmaktan veya hakikatte endişelenilen durumun ecel olmayışının ispat edilmesi amacı sırasında deneyimlenen durum tam olarak ölme korkusudur. Ölmeye yönelik şuur altı baskılamalar iki temada derlenebilir. Bunlar; ebediliği elde etmeye dair geleneksel ve ruhsal baskılamalardır. Geleneksel baskılamalar; bütün geleneklerin esas fonksiyonlarından bir tanesidir Bununla beraber mensuplarını bunalımdan arındırıp savunmak, kendilerinin değerli oluşlarına ve nihayetinde kazanca erişeceklerine ikna edici olmaktır. Birey geleneksel hakikatin verdiği imkanlar arasında hayatı sürdürmeye değecek bir fenomenin mevcut oluşuna bağlılık gereğini algılar. Birey hayatının kıymeti geleneksel şartlara o kadar bağlıdır ki birey hayatına kıymet ve önem yükleyen geleneksel şartların hüküm sürmesi şüphe edilmeden benimsenmiştir. Bunun da ardında hayatın anlamı dinsel veya

[30] Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 89.

geleneksel ritüellerle bağdaşmıştır. Bütün milletler ölme olgusunu, bir kısım inançsal ritüeller ile sosyolojik açıdan tecrübe edilen bir aşama olarak geleneklerine yansıtırlar. Ölüyü defnetme, tabut ve ölülerin ruhları ile alakalı bir kısım tılsım, dua gibi ölmekten korunmak veya ölmenin yakınında olmamaya dair bir emniyet duygusunu diri tutabilmek adına sarf edilen gayretlerdir.[31] Diğer bir söyleyişle, defin merasimleri, kabristan ve mezarlıkta icra edilen faaliyetler, ölme ile alakalı bir durumu izah etmekten ziyade, ölen kimsenin ardında bıraktıklarıdır. Bu hususu "ölmek; hayatın yenilenmesi için bir avantajdır" olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur. Bireysel savunucu(psikolojik) yöntemlere gelince bu durumda kişinin tehlikeli bir rahatsızlığının varlığından haberdar olduktan sonra ilk olarak ortaya koyduğu refleks genellikle yadsıma olmaktadır. Tüm insanlar ölme endişesiyle yüzleşirler. Birçok insanda özümsemeye dair baş etme stratejileri baskılama, yer ve hedef değiştirme gibi şekillerde meydana gelmektedir. Kişinin ölme endişesiyle başa çıkmada edinip uyguladığı savunucu ve baskılayıcı stratejileri, onun bu vaziyete adaptasyon göstermesi gayesiyledir. Fakat bu strateji ve yöntemlerde dozu aşmak adaptasyonun sekteye uğramasına, stresin doruklara ulaşmasına, kişinin kendisini müdafaa etmek için abartılı önlemlere başvurmasına, kişi için ruhsal hastalıklara kapı açılmasına aynı oranda sebebiyet verebilir.[32] Irvin David Yalom açısından ölmeye yönelik ortaya konan kişisel savunucu stratejiler iki esas sınıftan oluşabilir. Birincisi, kişinin biricik oluşuna, ferdi güvence ve sınırlarının çizilememesine dair ortaya koyduğu inanış; diğer husus ise asıl ve mutlak yaratıcının mevcudiyetine dair inanıştır. Biricik ve kendine özgü oluş konusunda bireysel yok oluş tehlikesinin tesirinde olmadan onunla yüzleşmek cesurluk seviyemizi ve özgüvenimizi yükseltir. Birey kudrete eriştiği anda ölme endişesi oldukça zayıflayıp biricik ve değerli olduğuna yönelik hissiyatı da aynı oranda yükselir. Biricik ve özel olmaya yönelik ileri sürülen inanış, dozu aşıldığında birtakım hastalık seviyesine varabilecek tavırların oluşmasına sebebiyet verir. Gereksiz özgüvene dayalı epik davranışlar, iş fanatizmi, bireysel durumunu aşırıya varacak oranda yüksek seviyede görme, kendine gereğinden fazla hayranlık, hırçınlık; kişinin özel olma haline yönelik öne sürdüğü inanışlardan dolayı ortaya çıkan hastalıklı ve nevrotik tavırlara örneklik teşkil eder.[33] İnsanlar yazı devrinin başından beri mutlaka

[31] Mehmet Ali Kılıçbay, *Yaşamın Amacı Olarak Ölüm*, (İstanbul: Düşünen Siyaset Dergisi, 1999), 57-62.
[32] Irwin David Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 104.
[33] Irwin David Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 107.

bir yaratıcı inanışına sımsıkı tutunmuşlardır. Bazı zamanlarda çare bulucularını fiziksel habitatlarında ya bir önder yahut daha üstün makamdaki bireyler içerisinden elde ederler. Tüm insanlık, ölme endişesini bu yöntemle aşmaya çalışabilir. Bu çaba, şuuraltındaki aşamalarda ortaya çıkmaktadır. Yegane kurtuluşa erdirene yönelik hissedilen iman boyutu, önemli derecede ferahlık durumu sergiler. Hatta idrak edilemez bir tarzda kullanışlılık oluşturur. Bu korunma stratejisi, bireysel ve biricik oluşa dair arzulanan inançtan düşük derecede etki gücüne sahiptir. Birçok insan inanç mekanizmalarının özünden bu hususların gayelerine ulaşamamalarına kadarki süreçte farkında olamazlar. Tek hidayete erdirene yönelik inanış; maksadını aşacak şekilde bir seviyede görüldüğünde kendini geriye alma, şefkatten mahrum olma endişesi, pasiflik, sürekli bir şeye bağlılık halinde olmak, fedailik, erginliği yadsıma (regresyon), inanış mekanizmalarının pasif duruma gelmesiyle depresif bir hal durumunda önümüze gelir. Bu hususların hepsi birer nörolojik ve psikopatolojik belirti halinde meydana gelebilirler.

Ölme endişesini tetikleyen faktörler konusunda ölme korkusu ve endişesiyle alakalı incelemelere bakıldığında, çoğunlukla ölme korkusuyla alakalı sayılan birden fazla aşamalı bir biçim olduğu anlaşılır. Ekseriyetle geçen ömür süresi, cinsiyet, medeni hal, karakter nitelikleri, sosyal ve çevresel etmenler, gelişim aşamaları, din olgusu, hayati ve sağlıksal sıkıntı durumlarının ölme endişesiyle alakalarının varlıkları açıklanmıştır.

Ömür süresi etmeninde; erken yaştaki insanların ölümle ilgili olarak daha uzakta kaldıklarını hissetmeleri ve ölmeyi akıllarına dahi getirmediklerini, ebeveynleriyle bu hususta muhabbet veya tartışma içerisinde olmadıkları; ileriki yaşlarda olanların da bu durumun aksine ölmeye bir adım daha ulaşmış hissettiği ve bundan dolayı geçen ömür süresiyle beraber insanların ölmeyi fazlaca akıllarına getirmeye çalıştığına rastlanılmaktadır. Erken yaştakiler, ölmeyi sıhhatli vücudunu kaybetme ve ileriki hayatlarına yönelik planlarını icra edememe şeklinde algılayıp stres ve korku hissederken, yetişkin ve yaşlılık vakitlerinde uğraşlarını ve hayatlarındaki insanlara ve diğer canlılara yönelik farkında oldukları mesuliyetlerini yerine getirememe korkusu halinde endişe hissederler. Geçen ömür ve ölme endişesi ilişkisini yorumlayan araştırmalara baktığımızda bazı araştırmacılar yaş ve ölme endişesinin bir alakasının olmayışını dile getirirken; araştırmaların genelinde bir alakanın bulunduğu açıklanmıştır. Araştırmaların ekseriyetinde ileri yaş döneminde bulunanların ölme endişesinin, erken yaşta olanlara ve ergenlik çağındakilere nazaran daha az oluşu dile getirilmektedir. Sadece geçen ömür

süresinin aksine, hayat hikayesi, sıhhat derecesi, maddi ve kültürel hali ve yaşlılık aşamasına başlangıçta da bu endişe derecesinin açıklanmasındaki rolünden bahsedilmektedir. Bazı yaşlı kimselerin bedensel sıkıntılar ve sosyal pasiflik gibi sebeplerle hayat streslerinin ölme endişesine nazaran fazla oluşu değerlendirilmektedir. Bazı araştırmalarda da ileri yaşta olanlarda da ecel endişesinin oldukça fazla olmasına yönelik açıklamalar mevcuttur. Cinsiyet değişkeni etmeninde; erkek, kadına nazaran esas olarak neslinin tükenişe uğramasından, bundan sonra hayatta kalamamaktan kaygı duyarken; kadın ise ölme durumundan ve onun ardından aile fertlerine uygun bir ortam sunamamasından dolayı endişe hisseder. Medeni hal etmeninde; sosyal olan ve psikolojiye sahip bir canlı olan insanların; kendi türleri arasındaki ilişki ve dayanışmasından ve çetin hayat durumlarıyla başa çıkma durumunda ebeveynlerin ve karı koca faktörünün pozitif etkilerinin ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bazı çalışmalarda hayat arkadaşını yitirmenin ölme endişesini yükselttiği üzerinde durulmaktadır. Ülkemizde ortaya konulan bir araştırma neticesinde evlenen kişilerin evlenmeyen kişilere nazaran daha fazla ölme endişesi yaşadıkları tespit edilmiş ve bu durumun sebebi olarak evlenen kişilerin eşlerine ve çocuklarına yönelik hissettikleri mesuliyetlerinin yüksek olduğu saptanmıştır. Ülkemizde ortaya konan diğer bir araştırmada evlilik durumu ve ölme endişesi arasında bir irtibata değinilmezken ortaya konan diğer araştırmada ise evlenen kişilerde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Kişinin çocuk sahibi olmaması da ölme endişesini büyük ölçüde etkilemektedir. Kişinin sahibi olduğu çocuğun sosyal ve psikolojik destekleyicilik açısından beraberinde bulunması, ayrıca kalıtsal ebedilik tabiriyle açıklanan ölümün ardındaki bir devamının oluşu düşünüldüğünde bu hususun ölme endişesi yönünden oldukça önemli tesirlerinden bahsedilmektedir. Bedensel kusurlar etmeninde; organik hastalıklarda ölüm kaygısının iki durumda zirve yaptığı düşünülmektedir. Birincisi hastalığın terminal dönemde olduğunu öğrenmesidir. Bu dönemde bireyin özkıyım düşünceleri, depresyon tablosu görülebilir. İkincisi organik hastalık nedeni ile bireyde yorgunluk, işlevsellikte azalma ve sakat kalma durumunun ortaya çıktığı dönemdir. Yaşamı tehdit eden bir hastalığı olan kişide ölüm kaygısının düzeyini belirleyen nedenler şu şekilde sıralayacak olursak; hastalıkta tanının belirsiz olması, yaşamı tehdit eden bir hastalığı olduğunu öğrenmesi, tedaviye rağmen semptomlarda yeterli düzelme olmaması, bireyin bir yakınını kaybetmesi ve yaşamın sona ermesinin yaklaşması ile ilgili toplumsal düşünceler, hayatın sonu ile ilgili bireysel

düşünceler, bireyin hayatın anlamına ait düşünceleri ve ölüm sürecinin son döneminde duyacağı çaresizlik kaygısı şeklinde sıralayabiliriz. Ortaya konulan araştırmalara baktığımızda, fiziksel rahatsızlığa sahip olmanın her zamanda ve durumda ölme endişesini yükseltmediğini görmekteyiz. Yakın zamanlarda yapılan çalışmalarda gözlemlenen kansere maruz kişilerle kritik hastalık seviyesinde bulunmayan hasta kişilerin kıyaslandığı bir araştırmada kanser hastalığına sahip grubun içerisinde ölme endişesinin yükselmediği saptanmış hatta ölme endişesi ölçüm sonuçlarının azaldığı tespit edilmiştir. Diğer araştırmada kansere maruz kişiler ile farklı hastalıklara sahip kişiler kıyaslanmış ve aynı şekilde kansere sahip kişilerde bahsettiğimiz araştırmayla benzerlik gösterir oranda ölme endişesi daha az tespit edilmiştir. Diyaliz hastalarıyla diğer sağlıklı kişilerin kıyaslandığı bir araştırmada ölme endişesi seviye eşiklerinde herhangi bir farklılığa rastlanılmamıştır. Psikolojik/ruhsal problemler etmeninde; hayatı mahvolacakmış gibi hisse kapılan kişiler ölmeyle alakalı endişelerini daha derin bir halde deneyimlerler. Ölme endişesinin en yoğun şekilde belirtildiği haller; nevrotik anksiyeteler ile ilaçların tesirleri gibi kişide kaygı bozukluğu ve endişenin yükseldiği haller şeklinde tanımlanabilir. Kişide öz kontrol ve yönetme gücünü yitirme hissiyatının sebebi fark etmeksizin ölme endişesini yükseltebilir. Yoğun bunalım ve depresyon hallerinde kişi; ölmeyi kanıksayarak onu arzuladığından ölme endişesi hissetmemektedir. Ölme endişesi ve ruhsal hastalıkların ilişkisini araştıran bir araştırmada bu hususa destek olabilecek bir delil bulunamamakla birlikte genel endişe seviyesiyle ölme endişesi ilişkisinde pozitif bir göstergeye rastlanmıştır. İş Faktörü etmeninde; birtakım meslek gruplarında ölme endişesi ve ölme anına diğerlerine göre fazlaca rastlanılmaktadır. Bu duruma örnek olarak hastanede bulunan acil bölümleri, doğum bölümleri, silahlı ve güvenlik görevi yapan mesleklerde çalışan kişiler ölmeyle belirli bir amaçsallık yörüngesine diğer yerlerde çalışanlara göre fazlaca karşı karşıya gelmektedirler. Ölüm anıyla yüzleşme oranının bazı işlerde önem arz ettiği düşünülür. Ölme durumunun yoğun olarak rastlanıldığı ve rastlanılmadığı hastanelerde çalışmış doktorların ölme endişelerinin incelendiği bir çalışmada bu durumun doktorların çalışma ortamındaki genel endişe seviyesine etkisinin bulunmadığı saptanmıştır. Halbuki bu incelemede ölme durumlarının yoğun olarak yaşanmış olduğu hastanelerle bunun yaşanmadığı hastanelerde çalışmış olan doktorların ölme endişeleri arasında kayda değer bir farklılık tespit edilmiştir. Diğer bir araştırmada doktorların ölmeyle alakalı düşündüğü anların yoğunluk oranının ölmeye yönelik endişe

oranlarına herhangi bir tesir etmediği ancak doktorların ölmeyi bazen hatırlarına getirmeleriyle ölme endişesi korelasyonlarında mantıklı bir ilişkiye rastlanmıştır. Bu durum aralıklı pekiştirme durumuna örnek olarak gösterilebilir. Yapılan başka araştırmada da ölme riskini taşıyan iş sahalarında ölme endişesi bulunmayan iş sahalarına göre daha az ölme endişesi olduğu tespit edildiğine rastlamaktayız. Edinilen yaşantı ve deneyimler etmeninde; evlenip ayrılma, iş ortamı, farklı bir iş ortamına girme, işsizlik, farklı bir bölgeye tayin olma gibi hususlar ölme endişesini yükseltebilir. Üstelik saçlarımıza düşen ilk akın da yaşı genç olanlarımızda ölme endişesini yükselttiği düşünülür. Kötü hayat standartları ve problemlerle yüzleşme ile üstesinden gelme taktiklerinin ölme endişesiyle alakasının incelendiği bir araştırmada bu değişkenlerin birbirleriyle ilgisine rastlanılmaktadır. Aileden birisinin yitirilmesinin; kişinin ölme ile yüzleşip yalnız kalması gibi sebeplerin ölme endişesiyle alakalı olabileceği düşünülmektedir. Aile içerisindeki kadın faktörünün hastalığa uğramasında erkeklerin genelde kadınların sürdürdükleri işleri ve sorumluluklarını yüklenmesiyle bu durum endişe seviyesini yükseltebilir. Kişinin maddi problemleri genel endişe düzeyini yükseltebilir, genel endişenin ölme endişesini yükselttiği düşünülünce maddi problemler ölme endişesinin artmasında etkili bir faktör halini alabilmektedir. Karakter ve kişilik nitelikleri etmeninde; duygusal durumların kolayca tesirinde kalan, kendisine ve çevresine güven durumu az olan, topluma adaptasyonda zorluk çeken ve stresli kişilerde ölme endişesi diğerlerine göre fazla olabilmektedir. Kişilik ve ölme endişesinin incelendiği başka bir araştırmada agresiflik ve aşırı duygusallık tavırları sergileyen kişilerde ölme endişesinin diğerlerine göre fazla olduğuna rastlanılmaktadır. Fobiye sahip kişilerde ölme endişesinin fazla olabileceği değerlendirilmektedir.

Çevresel şartlar ve dini inanış etmeninde; bütün kültürlerin ölme endişesine yönelik kendilerine özel olarak geliştirip kullandıkları davranış, inanış ve tutumların olduğundan bahsedilebilir. Bu üç faktörün, kişiyi ölme endişesi karşısında koruma altına aldıkları savunulmaktadır. Yapılan çalışmalar bütün kültürlerin ölmeyi açıklama ve ona bir değer atfetme hususunda çeşitlilikler ortaya koyduklarını ve bu kültürlerden bazılarının ölme endişesini azaltmada daha baskın olduklarını açıklamıştır. Batı medeniyetindeki insanların yaşlılık döneminde ciddi hastalığı bulunan insanları dışladıkları, bu ortamdaki kişilerin ölme olgusunun bilincinden uzaklaştıkları belirtilmektedir. Ortaya konulan araştırmalar, doğu coğrafyalarında ölme endişesinin göreceli olarak diğerlerine oranla az

olduğunu göstermektedir. Din tabiatı gereği sabit olan bir kavram olsa bile hem sosyal hem de tarihi süreçte din ve ölmenin arasındaki bağ da sürekli değişikliğe uğramıştır. Genel itibariyle dinleri incelediğimizde bütün dinlerin, mensuplarını ölmek ve yok olmak durumlarının olumsuz etki ve düşüncelerinden dolayı oluşan endişelerden koruyup motive ettiklerinden bahsedilebiliriz. Kabirlere yapılan ziyaretlerde ölmeyi hatırlatıp ölme endişesini yükselten bir değişkenin olabileceği değerlendirilmektedir. Psikodinamik teorisyenler açısından kişi ölme düşüncesi ve korkusunu genel olarak bastırma ile aşmaya çalışmaktadır. Yapılan çalışmaların sonucunda kazanım sağlanan bulgu ve diğer bilgiler de aynı şekilde bu hususu desteklemektedir. Bundan dolayı devamlı olarak kabir ziyaretleri yapmanın ölme endişesinin bastırılmasını engelleyip onun yükselmesine sebep olduğu düşünülmektedir. Faruk Karaca'nın ortaya koyduğu çalışma sonucunda bu durumun tam zıttı bir neticeye ulaşılmıştır. Hatta bu durumun; araştırmanın ortaya konulduğu ortamda dini yaşamın geniş bir ölçüde yaşanması ile buradaki kişilerin manevi değer atfettikleri her türlü olgularına ve durumlarına bağlılıklarından dolayı oluştuğuna yönelik bir yorum yapılmıştır.[34] Ortaya konulan çalışmaların çoğunluğunda din ile ölme endişesinin bir bağlantısının olduğuna değinilmektedir. Çoğu araştırmada dini bir yaşam süren kişilerde daha az bir ölme endişesine rastlanıldığı açıklanırken bunun aksine dinini yaşamak ile ölme endişesinin bir alakasının bulunmadığını açıklayan birtakım araştırmalar da mevcuttur. Durum bu şekilde değerlendirilirse din ve ölme endişesinin bağlantısında kesin bir sonuca ulaşılamaz. Ülkemizde ortaya konulan araştırmaların çoğunluğunda dini vecibelerine göre yaşayan kişilerde daha az oranda ölme endişesi olduğuna rastlanmaktadır. Ölme endişesi ve dini yönelişin alakasının incelendiği bir araştırmada, Tanrı inancıyla ölme endişesinin mantıklı bir ilişki ağına sahip olmadığına ulaşılır. Bununla beraber ölmenin ardından ceza ile ölme endişesi arasında pozitif bir korelasyona ulaşılmıştır. Dehşet yönetim kuramı açısından dini bir yaşam sürme ile ebedilik arasında ters bir ilişkinin olduğuna ulaşılırken; ebedilik ödülünü kabullenip inanan ortamlarda ölme endişesinin daha az oluşu; dinlerine daha fazla bağlanan insanların, ölmenin ardındaki sürecin içerisinde mükafatlandırılacaklarına odaklanıp kendi varlıklarını ve ruhlarını ölme korkusundan savundukları değerlendirilmektedir. Tekamül evresi etmeni açısından literatürde farklı gelişme dönemlerinde ölme endişesinin şiddeti oranında değişimlerin olmasına yönelik veri kaynakları

[34] Faruk Karaca, *Ölüm psikolojisi*, *(İstanbul: Beyan Yayınları,* 2000), *102.*

bulunmaktadır. Çocuklar ilk yaşlardan itibaren ölme olgusunun bilincindedir. Bununla beraber dil yeteneklerindeki bazı eksik durumlar, sezgisel düşünebilme yeteneklerinin başlangıç seviyesinde olması, araştırma içerisinde bulunan yetişkin kişilerin ölme olgusu hususunda çocukluk dönemindekileri detaylı olarak sorgulamayıp araştırmamaları gibi faktörlerin etkisiyle ölme olgusunun bilincinde olmadıkları düşünülmüştür. 6-9 yaş aralığındaki kişiler, ölmüş kişinin o andan itibaren yaşamayan bir kişi haline geldiğini anlamaya başlarlar. 10 yaşından itibaren çocuklar kendi ölümlü olduklarının bilincinde olur ve o yaşlarda ölme endişesinin o andan itibaren yaşanacağı düşünülmeye başlanır. Ergenlik çağı da ölme endişesinin açık şekilde yaşandığı ilk gelişme evresidir. Ergenlik çağındakiler ölmeyi herhangi bir anlam kalıbına dahil etmeyip onu mantıksız görerek, etrafındakilere bu hususta hiç bahsetmezler. Fakat onlara göre sonlu oluş ve zamanın sürekli akıp geçmesi tarzındaki düşüncelerle beraber ölme endişesi üstesinden gelinmesi gerekli olan bir durum halini almaya başlamaktadır. İlk yetişkinlik döneminde bulunan kişi ölmeyi kendi özü ve benliğine yönelik bir tehlike şeklinde görür. Bununla birlikte sağlıklı ve güç sahibi olduğu vücudunu yitirme ile geleceğe yönelik plan ve hayallerini meydana getirememe şeklindeki sebeplerle endişeler yaşamaktadır. Orta yaşlardaki kişiler iş, akraba ve sevdiklerine yönelik mesuliyetlerini gerçekleştirememe endişesiyle yaşamaktadırlar. Ortaya konulan çalışmalarda ölme endişesi ergenlik ve yetişkinlik döneminde en yüksek oranda tespit edilmiştir. Bunun sebebi o dönemlerde kişide tam olarak benlik ve kim olduğuna yönelik bilincinin olmaması şeklinde yorumlanmıştır. Ölme endişesine yönelik etmenleri incelediğimizde; öncelikle bu hususu artıran etmenlerden bahsedebiliriz. Konuya örnek teşkil etmesi açısından psikolojik sağlık ve ölümle ilgili yaşantılara değindiğimizde; ölme endişesini artıran faktörlerin ilkinin 'ruhsal sağlık durumu ve ölüme yönelik anılar' olduğu denilebilir. Bu konuyla alakalı olarak Amerikalı düşünür Templer'ın bazı araştırmaları vardır. Ruhsal sağlık yönünden ortaya koyduğu çalışmalara bakılınca, insanların psikolojik problemler yaşamakta olduğu zamanlarda ölümle alakalı düşünceleri anormal bir şekilde ürkütücü olur. Bu duruma örnek olarak çok stresli ve depresif durum içerisindeki birisi, hayatındaki çoğu şeyi ölmekle ilişkilendirebilir ve bu hal onun yaşamını sıkıntıya uğratabilir. Benzer bir örnekle aşırı yaşlı kişiler de ölme endişesi içerisinde olurlar. Geçirdikleri her bir gün de ölmeye daha yakın durumda olduklarının bilincinde olduklarından ölme endişesi yüksek oranlara ulaşır. Psikolojik etmen yönünden bilinçlilik hali de incelenebilir. Bilincimiz ve ölme

endişesi aslında ters orantılı bir şekilde ortaya çıkar. Buna göre bilinçli bir insanın ölüme bakış açısı ile bilinci tam oluşmamış bir kişinin ölüme karşı tutumu aynı olmayabilir. Örneğin ayırt etme gücüne sahip olmayan kişiler (akıl hastaları, çocuklar, bunama belirtisi gösteren kişiler) ölüme karşı genellikle yoğun bir duygu ve düşünce içine girmemekte, ölümü yüzeysel geçmektedir. Ölüme yaklaştıran olaylarda daha cesur ve gözü kara hareket ettiklerinden ölüm sonucu ile karşılaşmaları daha muhtemeldir. Buna karşın bilinci yerinde olan insanlar ise ölüm kaygısını daha net bir biçimde içselleştirmektedir. Bilinçli bir bireyin ölüme yaklaştıran durumlardan daha uzak durması ile kendisini tehlikelere karşı daha korumaya meyilli olması, bilincinin doğal neticesidir. Templer'e göre bir diğer faktör ise 'ölüme ilişkin anılardır'. Buna göre kişinin rutinde karşılaştığı ölüm durumları, ölüme ilişkin düşüncesini doğrudan etkilemektedir. Bu ölüm olaylarının derinine bakıldığında, ölen kişilerin, o kişinin yakınları olup olmadığı da ölüme karşı olan kaygıyı belirlemede bir seviye belirleyicisi olur. Yani karşılaşılan ölüm kişinin bir yakınına ait ise yaşanacak ölüm korkusunun boyutu ile yabancı bir kişinin ölümüyle yaşanacak ölüm korkusu aynı oranda değildir. Yabancı kişinin ölümü belki de kişinin ölüm düşüncesini etkileyememektedir.

Ölme endişesine yönelik sosyal ilişkiler etmeninde ölme endişesini etkileyen unsurlardan birisi de kişinin sosyal ilişkileri ve ilişkilerinin ona ne getirdikleridir. Burada ikili ayrım yapmakta fayda vardır. Örneğin karmaşık ve lüks bir yaşam süren kişi ile daha sade bir yaşam süren kişinin sosyal ilişikleri ile ölüme karşı tutumları aynı değildir. Sosyal yaşantısı ve maddi gücü kısıtlı olan kişilerin ölüm neticesini daha rahatça kabullendikleri ve bu kabullenme neticesinde ölümle barışık oldukları tespit edilmiştir. Bir diğer durum ise kişinin sosyal yaşantısının yoğun ve maddi gücünün yerinde olduğu ihtimaldir. Bu ihtimalin içerisinde lüks bir yaşam süren kişi için ölümün varlığı korkunç bir şeydir. Bunun sebebi de kişinin henüz hayata doyamamış, yararlandığı güzellikleri henüz terk etmeye hazırlıksız olmasıdır. Bu durumda bu kişi için ölüm korkusu daha üst seviyededir. Ölüm bir yok oluş olarak kabul edilirken aynı zamanda devam eden bir varlık sürecinin de son durağı olarak karşımıza çıkar. Burada ölüm olgusunun doğal bir husus olup olmadığı tartışma konusu yapılmıştır. Bir kısım görüşe göre ölüm doğal bir netice değildir. Karşı görüşte olanlara göre ise ölümün varlığı doğal bir sürecin içindedir. Zira var olan şeyler bir gün yok olabilir ve bu doğanın kanunudur. Ancak ölümden sonraki hayatın varlığını kabul edenler açısından ölümün kendisi bir son değil, yeni başlangıca

adım atılan bir tecrübe tahtasıdır. Buradan anlaşılan ölüm olgusunun niteliği hususundaki gibi insanın ölüm neticesindeki deneyimleri de kişinin inancına, yaratıcıya ve kişinin durumundaki bakış açısına göre farklılık arz etmektedir.[35] O halde ruhumuz ve fiziki varlığımız arasındaki etkileşim ebedilik olarak incelendiğinde, inanç ve bakış açılarının diğer aleme yönelik tartışmalara aktarıldığı izlenmektedir. Dolayısıyla ruhumuzun kalıcılığı ya da kişinin bedensel olarak yeniden dirilişi konusu apaçık ruhumuz ile kişi özelliği hususuyla da alakalı durumdadır.[36]

Ruhun ölümsüzlüğü düşüncesi, felsefe alanında ilk kez Platon'un Phaedo'sunda ele alınmıştır. Kendisinden önce ruhun ebediliği görüşünü benimseyenler de vardır. Bu fikre bakılırsa, ruhun şekilsiz, kütlesiz ve sıradan herhangi bir madde olduğu hayal edilir. Bunun neticesi ölmenin ruh ile bedenimizin ayrılığa uğraması, böylece kendi kendilerine durmalarıdır. Yani ebedilik; ruhumuzun kendi kendini yalnız olarak yürütebilmesinden ibarettir. Ruh ile cismin farklılığı Batı, Doğu hatta İslam coğrafyasında, özellikle felsefeyle ilgilenen entelektüel kişilerce ilgi haline gelmiştir. Hikmet sevgisinin ''ölmeyi düşleme'' oluşunu açıklayan Platon'a ait bu fikirlere itibar eden filozoflar için ise ruh; fizik dışı bir cevherden ibarettir. Bundan dolayı ölümsüz olma inancı da aynı cevherin var olması veya olmaması ideasından sıyrılarak sonsuzluk yurduna yolculuğunu ifade etmektedir.

Ebedi ruhun, cisimden ayrıldıktan sonra niteliğini hangi durumda ve şartta koruma altına alacağı hususunda da bazı sorunlar mevcuttur. Hatta bunlarla ilgili bazı görüşler mevcuttur. Örnek olarak Antony Flew'e ait olan 'en saf şekliyle son derece basit ve açık' kuramı vardır. Bu ifade, insanın tekrar yaratılması açısından her şeye gücü yeten bir yaratıcının yapıcılığına dayanır.[37]

Anlaşılıyor ki Müslüman mütefekkirler içindeki gibi, Hristiyan idealistler içinde de ruhumuzun varlığını reddeden olmadığı halde, bu iki inanış biçiminde ruhumuzun ebediliği görüşünden ziyade yeniden fiziki yaratılış muteber sayılmıştır. Ayrıca fiziki bir yaratılış olmadan ruhumuzun ebediliğinden emin olmak anlamsız olarak görülebilir.[38]

---

[35] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 11.
[36] İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 276.
[37] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 11.
[38] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 13.

Ölümsüzlük olgusu ve kişinin sonuç olarak gidişatı metafiziksel şekilde oluşmaktadır. Fakat bu husus, onun deneysel şekilde üzerinde durulup araştırılmasını ve yorumlanmasını etkilememektedir.[39]

Ölüm fiilinin ardından diriliş, genellikle fizik ötesi bir durumdur. Ruhumuz ve bedenimizin arasındaki bağlantıyı ebedilik yönünden incelediğimizde bahsi geçen olgu tamamen deneysel tecrübi sahadan uzaklaşmaktadır. Sonuç olarak şu an hayatta iken kazanılmış, tartışmalara açık, empirik argümanlara istinat ederek ölümden sonraki problemleri çözüme kavuşturmak zor olabilmektedir.[40]

Ölümsüzlük hususundaki önemli problem, bedenimiz ve ruhumuzun ilişkisi neticesinde oluşmaktadır. Ölümsüzlükten kasıt bireysel ebediliktir. Yani insanın aklının karakterinin ve bilinç durumunun ahirete yolculuğu neticesinde ebedi bir vakit süresince anıları, ezberledikleri ve kimliğinin kusursuz devam ettiğinin şuuruyla ebediyen saklı durmasıdır.[41] Anlaşıldığı üzere, ebedi oluşunu arzuladığımız herhangi bir kelime 'kişi' değil; ızdırapları, beklentileri, anıları, hüzünleri, sevinçleri, seçtikleri ile var olan insanoğludur.

[39] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 14.
[40] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 15.
[41] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 16.

İKİNCİ BÖLÜM

RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ

2.1. Ruh Öğretisinin Tarihçesi ve Anlayışı

Ölümsüzlük, bir sonsuz yaşam sürme isteği olmakla beraber insanlığın tarihi serüveni içerisinde mevcut olan bir kavramdır. Bu kavram bilimde, dinde ve felsefede çeşitli perspektiflerden incelenmiş ve çalışmalara konu olmuştur. Yaratıcının varlığı fikrine felsefe argümanlarının başlangıç noktasında olduğu gibi, ölüm sonrası yaratılışla ilgili argümanların başlangıç noktasına da ilk olarak Phaedo'da ve Platon'un diyaloglarında rastlanılmaktadır.[42]

Platon, ölümsüzlük olgusunu bedenimizin ölmesinin sonrasında varlığına devam etmesi şeklinde düşünmüştür. İnsanoğlunun zihinsel kısmını meydana getiren yapının bir öz oluşundan bahseden ilk filozof Platon'dur. Platon ruhun kendi halinde oluşan bir öz olduğunu, dolaylı olarak ebedi oluşunu benimser. Bu sebeple ikna edici birkaç görüşten bahseder. Ebedilik hakkında sunduğu ilk görüş tamamen Herakleitos akımının 'zıtlıkların armonisi' öğretisine dayandırılır. Bu görüşte; sıcak ile soğuk, hızlılık ile yavaşlık gibi zıtlıklar ilişkisinde birbirlerine sürekli ve sırayla bir aktarım ve değişim tarzı bulunur. Bundan ilham alınarak, yaşam ile ölmenin aynı oranda birbirlerine zıt fakat bağlantılı oldukları kabul edilir. Sonuç olarak her iki kavram için de aktarım durumlarının da değişimli olarak bulunduğuna kanaat edilir. Hatta ölümün yaşamdan dolayı oluştuğu şekilde yaşam da ölümden dolayı oluşmaktadır.

Yine Platon için aktarım-değişim tarzı apaçık şekilde bir yapana ihtiyaç duyar. Aynı zamanda bu üslubu oluşturan yapıcı varlık da ruhumuzdur. Ruhumuzun herhangi bir şeydeki varlığı o şeye yaşam sunduğu şekilde olmakla birlikte, ayrılması da ruhun ölmesine sebep olmaktadır.

Platon'un ruhumuzun ebediliği hususunda sunduğu diğer argüman, ruhumuzun vücudumuzun yıpranmasının ardından kalıcılığından ziyade cisimle bütünleşmesinin öncesindeki varlığını ispat etmeye yöneliktir. Çünkü ebedilik görüşüne yönelik itirazların

[42] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 25.

başında ruhumuzun oluşabilmesinin bedenimizle alakalı oluşu görüşü hakimdir. Şayet ruhumuzun öncelikle sonsuz şekilde vücut bulduğundan bahsedeceksek bu itirazların cevabı verilmiş olunacaktır. İnsanlar 'eşitlik' kelimesini henüz bu yaşam oluşmadan idrak etmiş bulunurlar. Bu husus, bizim öncemizde de hayatta oluşumuzun bir argümanıdır. Fakat bizler bu dünyaya gelmeden ruhlarımızın varlığı konusu ispatlanması gereklilik arz eden durumun çoğunu oluşturur. İspatın tamamlanabilmesi için ruhlarımızın ölümümüzün ardından da bizlerin dünyaya gelmemizden önceki şekilde yine var olacağını açıklamamızda fayda olabilir.[43] Açıkçası bu husus, mevcut yaşamın, ruhlarımızın ilk ve tek yaşamı olmadığını ispat eder. John Locke açısından tüm insanların mevcut alemdeki ahlak sahasının konusu olan eylemlerinin cezasını veya mükafatını anlayabilmeleri için ruhumuzun ebediliğine olduğu kadar ahiret yaşamının varlığına da inanmaları gerekli bir etmen olarak görülür.[44] Tüm insanlarda sonsuz mutluluk veya ebedi mutsuzluk durumuyla karşılaşabilecekleri ebedi bir ruhsal donanım vardır. İnsanların mutlu olmaları ise onların inanmaları gerekli şeyler için iman etmeleri ve Yaratıcının şefkatini kazanması için yapılması veya yapılmaması gerekli şeylere karşı bulundukları hale göre şekillenebilmektedir.[45] İnsanın ebedi bir şekilde mutlu olabilmesi; inanması gerekli olan şeylere iman etmesi, Tanrının ikramı, merhameti ve sevgisini kazandıracak davranışlarda bulunması ile mümkündür. Bunun sebebi ise mevcut olan tüm sorumlulukların dayandırılacağı en yüce olan Tanrıdır. O'nun emirlerine ve yasaklarına uyulmalıdır. Dinimizin ve ahlak konusunun en büyük gayeleri ruhumuzun ebediliğiyle teminat altında bulunur. Yaratıcı, öldükten sonra dirilişte tüm insan bedenleriyle ruhlarının beraber bir halde sonsuz bir yaşam süreceklerin vahiy ile bizlere ulaştırmıştır. Ayrıca Locke için ruhumuzla ilgili en sağlam bilgilerin Tanrının vahyiyle sabit olacağı görüşü hakimdir. Şayet O, bizlere ruhumuzun ebedi oluşunu belirtmeseydi onu anlamamız büyük bir olasılıkla imkansız olurdu. Tanrı tarafından vahyedilenin mutlak oluşunu benimseyen Locke açısından bu hususta daha fazla kanıt ortaya koymaya da gereksinim bulunmamaktadır. Ayrıca ruhumuzun ebedi oluşunun aklımızla ispatlanabilmesi de zor bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Ruhumuzun ebediliği ile ruhumuzun kendisi, epistemolojinin ilkeleri açısından ele alınıp yorumlanabilecek bir saha sayılmamaktadır. Bu konu aslında Tanrısal bilgi ve vicdanın ışığında saptanabilecek

[43] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 27.
[44] İsmail Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, (İstanbul: Emin Yayıncılık, 2019), 186.
[45] John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, (Ankara: Liberte Yayınları, 2009), 92.

bir saha içerisinde incelenmelidir. Bu konudaki edinilen bilgiler vahye dayalıdır. Bundan dolayı insanların birbirlerine ulaştırdıkları ve bahsettikleri bu hususta kaynak olarak vahiyden sağlanan bilgi ve terimlerden faydalanılmalıdır.[46] Anlaşıldığı üzere empirizmin öncüsü olarak bilinen John Locke; ruhumuzla alakalı olarak açıkladığı bu düşüncelerinde empirizmden uzaklaşarak ruhun ebediliğinin tanrısal rehberliğin yolunda anlaşılabilmesi gerekliliğini açıklamaktadır. Onun; ruhumuzun ebediliği ve ayrıca ahiret yaşamıyla alakalı iman hususunu merkeze almış olmasının onun ardından gelen Kant'ın, ''inanca yer sağlamak amacıyla bilgiyi yıkmak zorunda kaldım''[47] tarzındaki açıklamalarını aklımıza getirmektedir. Ruhumuzun ebediliğini benimseyen ve ruhumuzun ebediliğinin akılla kanıtlanamayacağını, her şeyin yaratılmasının sebebi bizzat kendisi olan insanın, sonsuz mutluluk ve huzura mevcut alemde değil ahiret yaşamında ulaşacağını dile getiren John Locke'un; ahiret yaşamı için de vahiy ile ulaştırılan bilgi ve haberlere oldukça değer verdiğini görmekteyiz. Tanrı bizleri hassas ve aklını kullanabilen canlılar olarak yeryüzüne indirmiş ve senelerce hayat yaşamamıza olanak sağlamıştır. Bu sebeple O'nun bizleri diğer alemde aynı duyarlılıkla tekrar birleştireceği bilinmektedir. Ayrıca insanların mevcut alemde yapıp ettiklerine göre tertiplenen ceza ve mükafatlardan karşılık görecekleri bellidir. John Locke için bizler sonsuz bir ruh sahibi olduğumuzdan ahiret yaşamında iyi, doğru ve ahlak sahibi olanlarımız sonsuz cennet yaşamı sürecekken, günahlar içerisinde olanlarımız büyük bir ceza ve ızdırabın içerisinde olacaktır.[48] John Locke'un dile getirdiği düşüncelerin ondan seneler önce yaşayan Gazali, Aquniaslı Thomas gibi benzer çoğu felsefecinin düşünceleriyle benzer olduğunu açıklamamız gerekmektedir. John Locke, mutluluk ve ruhumuzun ebediliği ile ahiret yaşamının varlığıyla bir alaka kurar. Böylece insanın ebedi mutluluk veya mutsuzluğuyla ahiret yaşamında karşılaşacaklarını açıklamaktadır.

Netice olarak ruhumuzun ebediliği ile ahiret yaşamı ve ahiretteki ceza ve mükafatlandırma hususunda da John'un düşüncelerinde vahyin rehberliğinden söz edebiliriz. Ruhumuzun ebediliğini benimseyen ünlü araştırmacılardan McTaggart, bu yaşamımızdan sonraki yaşamımızın idamesini sağlamak için bundan önceki dönemlerde de yaşadığımızı özellikle belirtir. McTaggart ise şayet dünya, asırlardan beri kendisi

[46] John Locke, *Eğitim Üzerine Düşünceler*, çev. Hakan Zengin, (*İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003),* 216-217.
[47] Imanuel Kant, *Katkısız(salt: duru) Aklın Eleştirisi*, çev. Nejat Bozkurt, (İstanbul: Say Yayınları, 2010), *83.*
[48] İsmail Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, (İstanbul: Emin Yayıncılık, 2019), 206

olmadan vücut bulmuş ise asırlar sonra da kendisi olmadan varlığını sürdürmesine engel olacak herhangi bir sebebin de bulunmadığını açıklamaktadır. Bu hususta Yaratıcının yoktan var edişini düşünmeyen, aynı şekilde sadece madde-ruh birlikteliğine dayandırılan sıradan bir ebedilik ispatı, tüm asırlarda herhangi birinin şu an mevcut oluşunu ve ileride de mevcut olacağını açıklar durumdadır. Sonuncu ispatta Platon'un ifade etmeyi arzuladığı, ruhumuzun şekilleri andırmasından ötürü ruhlarımızın ebedi oluşlarını izah etmesidir. Ruhumuzun hakiki varlığı yaşam olduğu için, tezatlığa kapılmadan, ruhun ölüşünü veya kayboluşunu benimsemek mümkün değildir. Bunun sebebi ruhlarımız yalnız başlarına yer değiştiren hareket ettiriciler olduklarından bütün bu doğal hareketliliğin referansı olmalarıdır. Bu durumun açıklaması; bu şeylerin ebedi türden, sabit ve herhangi bir birleşmeye uğramamış modüllerden ortaya çıkmamış cevherler olduklarıdır. İnsanda kaybolan herhangi bir durum, değişik ögelerin karışımlarının neticesinde oluşan vücuttur.

Bu duruma karşılık saf olan, yani kopup saçılması imkansız olan bir varlık ortadan kalkmaz, varlığını korur. Bir varlığın ortadan kalkmasının başlıca nedeni kendisini ortadan kaldıran durumlara bağlı olmak zorunda oluşunun neticesidir. Ayrıca kaybolmayan varlıklar da kendisini dejenere etmekten koruyan bazı niteliklerle donatılmış durumda olan şeylerdir. Ruhumuz sadece akıl etmek ile anlaşılması zor bir durumdur. Bunun dışında Tanrının ruhaniyetinin de aynı şekilde kapsandığı akıl yürütülebilir aleminin herhangi bir yaşayanı olabileceği sebebiyle sürekli sabit duran ve kusursuz sayılan bu varlığın saf olması gereklidir. Ruhumuz, akıl yürütülen, saf ve sabit bir faktördür. Vücudumuz, beşerî niteliklere sahip, kalıcı olmayan, parçalara ayrılabilen ve sürekli değişen bir varlıktır. Bu hal, apaçık Platon'un ruhumuzun bir uyumdan ibaret olmayışını açıklayan, ruhumuzun olduğunu kabul edenlere yönelik desteklediği argümanının ulaştığı nihai hedef durumundadır. Bir suret olmadan gülebilmenin olamayışı gibi herhangi bir düzenin kendi kendine mevcut olabilmesi, ayrıca kendini oluşturan faktörlerden önce mevcut olabileceğini savunmak da sıra dışı bir durum olarak değerlendirilir. Platon'un özel olarak değindiği (ruhumuzun ebediliğine kanaat getiren kişilerin çoğunluğunun da onayladığı) diğer bir konuysa ruhumuzun herhangi hakiki bir kişilik olarak değerlendirilmesi gerekliliğidir. Aristoteles'in bakış açısında ise ruhumuz, vücudumuza boyut katan, onu nitelikli bir şekilde bir kişinin cismi yapan bir yapıdır. Platon'a göre ise ruhumuz kendi kendine sadece kendisi için varlık gösteren saf, sıradan

bir cevherden oluşur.[49] Ruhumuzun sıradan bir cevher olması düşüncesi, Müslüman felsefeciler ve ehli kitap felsefeciler arasında da itibar görmüş ve savunulmuştur. Hatta madde sayılmayan herhangi bir cevherin, özü itibariyle ortadan kaybolmayacak şekilde bulunduğu düşüncesi, bu şekilde fikirde bulunan felsefecilerin çoğu kez ruhumuzun ebediliği görüşünün amacında ortaya koydukları seçkin bir argüman olarak sayılmıştır.

Bizim de filozoflarımızdan Farabi ve İbn Sina ruhumuzun bu şekil ve cismin başlıca uzmanlığı[50] bulunduğu yönündeki Aristocu şeklindeki bakış açısını içselleştirmişlerdir. Fakat bu bakış açısının ölüm halinin ardındaki varlık durumuna dayandırılmasına bakılınca çoğunlukla Platon'a yönelim göstermişlerdir. Farabi'ye göre maddesel seviyeden sıyrılmamış aklın ebediliğini akla getirmek imkansız olarak görülmektedir. Bunun sebebi ise Farabi, mantıklı bir cevher sayılan insanoğlunun varabileceği kalıcı 'en büyük mutlulukta apaçık olarak cismin herhangi bir payı ve desteği bulunmadığını belirtir.

Ruh ile bedenin aralarında bulunan bağlantı bir cevherler bağlantısından oluşur. Bundan dolayı bedenin ölmesinin ardından ruhumuz varlığını sürdürür. Bunun sebebi ruhumuzda yok oluş özelliğinin bulunmamasıdır. Bundan dolayı İbn Sina'ya göre ihtimali mümkün sayılan tek ebedilik tarzı ruhumuzun ebediliğidir. Diğer taraftan, cismimiz ortadan kaybolduğunda ruhumuzun var oluşunu sürdürdüğünü İbn Rüşd dile getirir. Fakat kendi bakış açısına göre ruhumuzu insanla denk olarak kabul edemeyeceğimiz gibi ruhumuzu insanla aynı görme ihtimalimiz de bulunmamaktadır. Bunun sebebi cismimiz ile ruhumuzun sadece biricik hakikatinin yalnızca ikişer yönleri ve yüzleri olmasıdır.[51] Sonuç olarak gelecekteki yaşam, İbn Rüşd için Platon ile onu takip edenlerin zannettikleri şekilde akli bir cevher olan ruhumuzun soyut olarak düşünülmemesidir. ''Eğer kişi, ebedi olabilirse bu kendisinin biricik ümidi olan Yaratıcı ile O'nun tekrar diriltme vaadinin bulunmasındandır.'' Ayrıca ruhumuz cevher olarak oluşmuş olsa bile netice itibariyle yaratılan bir şeydir. Bu sebeple ruhumuzu oluşturan nedenler bulundukça, ruhumuz da aynı şekilde bulunmayı sürdürecektir. Descartes açısından ruhumuzun nitelik olarak ebedi olduğu, bu sebeple ruhumuzun varlığının sürdürülmeyeceğini düşünmenin de yanlış olduğu açıklanır. Özü itibariyle ölüme uğramaya uygun olanlar tavırlardır onlar da

[49] Laberthonniere, *Descartes Üzerine Tetkikler*, çev. Mahmut Karasan, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 145.
[50] Kolektif, *Büyük Türk Filozof ve Tıb Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, (Ankara: TT Kurumu Yayınları 2014), 8.

bedenimize aittir. Konuyu ruhumuz ve bedenimizin arasında olan ilişkiyle nitelendirip incelediğimizde; Platon'a ait argümana bakılınca ruhumuzun ilk belli olan niteliğinin saf, ayrılmaz, zaman ötesi, sabit, soyut bir cevherden oluşması kabul edilmektedir. Bundan dolayı, bedenin ölmesinin ardından bedenin varlığını sürdürdüğünü anlayabilmenin de gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Hatta cismimiz; farklılaşan ve parçalı şekilde içindekileri barındıran forma sahip olduğundan, ölmenin hemen ardından ayrılıp dağılır. Ayrıca ruhumuz, ölme durumunda cismimizden sıyrılır sıyrılmaz farklı bir ortama geçer hatta mevcut alemdeki sahteliklerin zayıflığından arınmış şekilde kalabilme güdüsünü korumayı sürdürür.[52] Ruhumuz ile bedenimizin farklı türler olduğu hatta ayrışabilecekleri benimsenince, ebedilik sorununun hangi şekillere bürüneceği yalnızca bir değerlendirme ve salt empirik tecrübeden elde edilen bilgi şeklinde bilincimizde yer edinir.

Ruhumuzun ebediliği görüşü, ruhumuzun özünde maddeden farklı olduğu hususunda direnç göstermekte, empirik-tecrübi incelemenin bilindiği tüm argümanlarını da en temelinden etkisiz bırakmakla beraber, farklı eleştirilere yönelik olarak daima ortadadır.

Buraya kadar bahsettiklerimizden çıkarımlarımızda; ruhumuz ile cismimizin birlikteliğini koparmak zor bir durumdur. Ayrıca onların farklı olduklarını benimsersek, onları birleşmiş şekle çevirmek zorlaşacaktır. Diğer yandan, cisme zorunlu olarak bağ kuran niteliklerimizle ruhumuza bitişik niteliklerimiz kendi içlerinde dağılmaz. Yani kimliğimiz açısından bedenimiz de kıymetli olduğu için cevher olan ruhumuzun kalıcılığını koruyabilmek kesin olarak kişinin ebediliğini savunmak manasına gelmez. Özetle ruhumuz ile cismimizi farklı varlıklar şeklinde algıladığımızda, onları tek ve bitişik şekilde tutmak zor görünür. Onları bütün bir mevcut şekilde idrak ettiğimizde, kişisel niteliklerimizin savunulması açısından mantığa en ideal bakış açısının ruhumuz ve cismimizi farklı göremeyeceğimizi destekleyen inanışı anlamış oluyoruz.[53]Ayrıca değinmemiz gereken başka bir konu ruhumuzun ebedîliği veya cismimizin tekrar hayat buldurulacağı fikrine aykırı olan araştırmacıların argümanları ve eleştirileridir. Bu argümanlar ve kritikler çoğunlukla sıradan bir ebedilik durumunu destekleyenlerce ileri sürülmüş argümanların zayıf yönlerine eleştirel bir tavırla meydana gelmiştir. Bu konuyla ilgili en güzel örnekten bahsedersek İmam Gazali iyi bir tespit olur. Çünkü o, sağlam şekilde ahiret görüşüne sahip olsa da felsefecilerin bahsi geçen hususstaki düşüncelerini

[52] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 47.
[53] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 61.

akli neticelerine ulaştırarak, ruhumuzun ebediliği düşüncesinin içerdiği konuları detaylı olarak tartışma konusu haline getirmiştir. Bununla beraber normal olan herhangi kişinin kalıcılığı yönünden eksikliklerini ortaya çıkararak, sert şekilde bu hususları tenkit etmiştir. O halde bahsedilen bu konuyla ilgili ortaya konan ispatlama deneyimlerindeki paradokslara yöneltilmiş olan tenkitleri net ve kesin bir anlaşma olarak varsayarak, ahiret düşüncesini tümüyle yok olarak algılamanın onaylanacak bir durum sayılamayacağı değerlendirilir.[54] Ecelin, kişinin sonu olmaması, ecelin süregeldiği müddet içerisinde meydana gelmiş bir olay oluşu inancının, karakteri itibariyle gözlemlendiğinde farklı ilişkileri hatta ikilemleri mevcuttur. Ruhumuzun ebediliği konususun içerdiği bahsi geçen hususlaki esaslı sorunlar; birtakım değişik ve güncel sorunlarla beraber fiziken diriltme düşüncesi için de geçerlidir. Ayrıca ruhumuzun ebediliği hususuyla alakalı kişisel kimlik problemi, esasında; insanların vücutlarından ziyade ruhaniyetleriyle birer kişi sayılırlar. Ruhumuzun ebediliğinden bahsettiğimizde kişisel karakter ve kimlik hususu, 'maddi sayılmayan herhangi varlığın nitelik sorunu'şeklinde önümüze çıkar. Bunun sebebi de ruhumuzun ebediliğini benimseyenlerce kişisel karakter açısından vücudun görevi hiçlik niteliğindedir. Bahsi geçen konu benimsenip ruhsal uyuşukluk, tembellik açısından incelendiğinde, vücudun ölümünün ardından bilincin sabit olacağı düşüncesi olağan bir şekilde oluşmaktadır. Bunun neticesinde, vücudumuzun ecelin ardından yok olması düşüncesi de kimliğin sürekliği yönünden hiçbir sorun oluşturmamaktadır. Mevcut kâinatımızdaki yaşamımızda, düşünebilme ve seçebilme yeteneklerimiz, akli olarak kurduğumuz hayallerimiz ve arzularımızla ayrılamaz şekilde iç içe harmanlanmıştır. Ruhumuzun ebediliği hususunda farklı bir yaklaşım ise diğer alemde eş dost ve komşuluk gibi tümüyle yaşadığımız evrendeki şeylerin kaybolacağı şeklindeki bakış açısıdır. Muhatap olduğumuz bahsi geçen durumların, ölme ile zayıf ilişkilerden dolayı ayrılmalarıyla yok olacağı öne sürülüyor. Fakat diğer aleme olan merak ve isteğin ruhsal açıdan biricik sığınağı sayılan ve karakterimizin inşa edilmesinde büyük bir vazife gören ilişkilerden arındırılmış herhangi yaşam şekli nasıl ikna edici olabilir ki? Bunlardan uzaklaşmak karakterimiz ve ruhumuz için yıpratıcı ve kayıp bir durum sayılacaktır.[55] Ruhumuzun ebediliği konusu ile iç içe olan diğer mevzu ecelimizin ardından varlık sürdüren insanın hangi tarzda oluşacağıdır. Mesela, hayatını kaybeden bir insan; unutkan,

[54] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi,* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 77.
[55] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi,* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 90.

aşırı yaşlanmış, devamlılığını sürdüremeyen, vücudu güçsüzleşmiş ve ağarmış biriyse, bahsi geçen kişinin ecelinin ardındaki hali ve sağlık durumu hangi vaziyette bulunacaktır? Ayrıca vücudun tekrar hayat buldurulacağını ilgilendirebilen bahsi geçen durum, kişisel karakter açısından önemlilik gösterir. Şayet bahsedilen ilgili kişinin diğer alemdeki hali, eceli deneyimlediği zamandaki baygınlık durumu ortaya çıkacaksa, ayrıca bu halin düzeltilmesinin imkânı yoksa bahsi geçen durumun zannedileceği kadar arzulanacak bir hal olamayacağı değerlendirilir. Ayrıca, bahsi geçen kişinin diğer alemdeki hali, yetmiş yıl yaşayıp ölse de bu alemde otuz yaşındaki enerji ve dayanıklılığın zirvesindeki haliyle olursa, o halde otuz yaşın ardından elde ettiğimiz karakterimiz ve sahip olduğumuz deneyimlerimizin akıbeti hakkında nasıl bir beklenti içerisinde olacağız? Edindiğimiz bu deneyimleri kendi karakterimizden ve şahsiyetimizden soyutlamanın imkânı var mıdır? Ayrıca ebediliği deneyimleyen bu şeyin, dünyaya gelmemiz ile başlayıp vefatımıza kadar mevcut olan bütün farklılıklar zarfında değişime uğramadan sabit bir cevher şeklinde idrak etmenin de muhal olabileceği değerlendirilir.[56] Birçok filozof ve uzak doğulu düşünürlerin de bahsettiği tenasüh yani bir canlıya ait olan ruhun farklı bir vücut bularak yeniden dirilmesi görüşü; ruhumuzun ebediliği hususunda ele alınan ve üzerinde tartışılan hususlar arasında yer almaktadır. Aslında insanın ölüm korkusuyla veya buna benzer düşünce algısıyla ölümü inkâr etmesi, bunu bilinçaltına kendini tatmin edecek şekilde göndermesi bu görüşün ortaya çıkmış bir açıklamasıdır. Burada kişi; ölüm durumundan soyutlanmak (korkusunu bastırmak veya ne için yaşadığının manasını keşfetmek) için bu görüşten istifade eder hatta bunu bir ölümle yüzleşme aracı olarak kullanır. Dolayısıyla kişi yine ruhunun ölümsüz olduğunu ve ebediyen yok olmayacağını, yaşayacağını ve bu rahatlık içerisinde; fakat başka bir bedende de olsa varlığının kefareti olarak bu şekilde yaşamını sürdürebilmenin huzuruyla kendisini tatmin edecektir. Buradan anlaşılan insanın ölümden korkması neticesinde kendisini tatmin edecek arayışlara girmesi ve bununla başa çıkmak için argümanlara ve inançlara yönelebileceğidir. Bu olgunun doğal bir süreç içerisinde, bir nevi savunma mekanizması olarak meydana geldiğini görmekteyiz. Ancak bu savunma stratejileri de insanı bir yere kadar rahatlatabilir veya gerçeği görmesini erteleyebilir. İnsan tarafından ölümle yüzleşmek ve gerçek olan ölüm hakikatinin elbet bir gün yaşanacağını bilmek, amasız şekilde mantıklı olarak idrak edildiğinde yaşamak kadar ölümün de manasının olduğu tespit edilir. Bunun sonucunda

[56] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 94.

ise ölümün bir korku aracı değil bir varlık neticesi yani imtihanı olduğunu rahatlıkla hissedilerek kabul edilir. Nitekim ölüme nasıl baktığımızla alakalı olarak ölüm bir son değil bir başlangıç şeklinde algılandığı sürece, ölümün de dünya ile özdeş algılandığı süre zarfında oldukça yanlış bir yaklaşım tarzına sebep verebileceği bilinmektedir.

Buradan çıkardığımız netice; ruhumuzun ölümsüzlüğü ve sonsuzluğu öğretisini benimsediğimizde bunun neticesi olarak tekraren dünyaya dönmek de birtakım felsefeciler açısından büyük bir olasılık şeklinde algılanır. Açık bir şekilde anlaşıldığı üzere, yaşamımızın başı ve sonu mevcuttur. Bundan dolayı bir nihayete erecektir. Dolayısıyla dünyaya gelişimizin öncesindeki gibi ecelimizin ardından yine birden fazla türde yaşam şeklinin olabileceği kaçınılmazdır. Çünkü ruhumuzun tekrar hayat bulması hususundaki ispata duyduğumuz gereksinimimizin, onun ebediliği hususundaki ispata olan gereksinimimizden farklı olmadığı düşünülür. Diğer taraftan, insanların aynı seviyede olmaması (maddi manevi), haksızlıklar, yaşamımızdaki birden fazla kötülükle alakalı belirsizliği bertaraf etmek için ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesi görüşü, bu görüşü benimseyenler için kolay ve mantıklı şekilde bir açıklama yöntemi sunmaktadır. İnançsal anlamda, ruhumuzun ihya edilmesi ve sonuna yönelik gizemini tenasüh olgusu iyi bir şekilde akıl alanına indirgemekte, yaşamdaki mevcut eşitsizlikleri ve idrak edilmesi zor sıkıntıları kişiye akıl edilebilir şekilde sunmaktadır. Şöyle ki kişi kendi kaderinin sonucunu basitçe içselleştirmekte, benimsemektedir. Ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesi düşüncesinin ortaya çıkışında anlaşıldığına göre vücuttan ayrı şekilde bulunan ruhumuzun karakteristiğini savunma kaygısıyla kötülük hususuna makul yanıt verme girişimi ve adil olma hissi oldukça önemli bir vazife görmektedir. Burada değinmemiz gereken husus ise bu şekildeki herhangi inancı hem deneysel hem doğaüstü hem de makul bakış açılarından izah etmek imkânsızlığıdır. Bu görüşün karşısında bulunan duvarların öncüsü olarak, karakter açısından oldukça önem arz eden bellek(hatırlama) konusu vardır. Bunun üzerine, bahsedilebilir ki ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesi düşüncesi ilkesel deterministik gereksinimini, herhangi şekilde karşılamamaktadır. Şayet, hangi sebep adına mükafat ve cezalandırma gördüğümüzün sebebini anlamazsak, bu şekilde herhangi yaptırımın bize hiçbir faydası olmaz, bundan dolayı bu şekildeki herhangi husus ilkesel olarak faydasız sayılacaktır.

Konumuzla ilgili olarak McTaggart'a göre insan; tekrar hayata döndürüleceği vakit, geçmişinden (soy gibi) aynı özellikte aktarılan herhangi vücutta tekrar hayata gözlerini

açabilmektedir. O halde o vücudun esas özellikleri; sonraki vücudunun geçmişine aidiyeti özellikleri yönünden olmayıp daha önceki yaşamında sahibi olduğu kimliği açısından tanımlanır. Bedeni olmayan herhangi bir ruh, herhangi canlıdan diğer canlıya geçerek, resmen ortam araştırmak şeklinde, sonraki vücudunu seçme ve belirleyebilme imkanına sahiptir. Bu şekildeki bir bakış açısının akli ve deneysel temellerden mahrum olduğunu, mutlak olarak herhangi sıradan bir şekilde kurgudan ibaret olduğunu anlayabiliriz. Açık bir şekilde anlaşılabildiği üzere mevcut yaşamımızda sınırsız deneyimlerimizden bir kısmımın belleği geçerek, yetenek, hazır bulunuşluluk, yönelim şeklinde kalıcılıkları bilinmektedir. Fakat onların çoğunluğu bilincimizin haricinde görünseler de sıradan kimlik düşüncesinde sabit şekilde daimilikleri bilinmektedir.[57] Bu sebeple bellek yitikliğine karşın, ileriki yaşlarında kişinin yine aynı kişi oluşundan bahsetmek çelişkili görülür. Hatta bu bakış, olgun ve sağlam kişiyi tehlikeli yönlere saptırabilmektedir. Bu durumda karakterin devam ettirildiğine dair herhangi bellek veya anı olmadan ebedilikten bahsetmek büyük bir yanılgı oluşturabilmektedir. Ayrıca Leibniz'in bahsettiği gibi bu şekildeki ebedilik durumu ilkesel ve etik olarak faydasızdır. Yine ruhun bedenden bedene geçtiği fikrini benimseyenler, ruhların ikinci defa yaratılışı neticesinde meydana geldiği tarzındaki tanrıcı ruh ve kişi idrakini, kötülük problemi perspektifinden irdeleyerek tenkit etmektedirler. Bu duruma örnek olarak bazıları kesin şekilde fakir ve imkanlarını değiştiremeyeceği ortamda hayata gözlerini açarken, bazısı da olabildiğince refah içinde hatta aklına geleni yapabilecek şartlarla kuşanmış şekilde dünyaya gelir. Hayata geliş durumumu ben seçemediğimden, bu durumda haksızlık olmuş olmuyor mu?

Bununla birlikte ruhun beden değiştirdiği inançta, karakterimizi ve davranışlarımızı eski yaşamımızda var olan bizler oluşturuyoruz. Bundan ötürü, insanların ilişkisindeki adaletsizlikte herhangi sıradanlık, rastgelelik, oransızlık bulunmadığı kabul edilir. Aksine şu anki yapıp ettiklerimiz önceden yaptıklarımızın tam olarak aynılarıdır. Diriliş konusunda ölümsüzlük betimlemesine yönelik bazı çıkarımlar ve mantıksal açıklamalar mevcuttur. Dirilişin ölüm korkusunda ve ölümsüzlük düşüncesi çerçevesinde bir anahtar rol oynadığını bilmekteyiz. Diğer yandan, ölmek fiili veya gayba karışmak diye bahsettiğimiz olgular, vücudumuz için ümit ettiğimiz icraatın tükenmesi ve vücudu meydana getiren faktörler içerisindeki yeknesaklığın ve ahengin yok olması şeklinde

[57] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 125.

tasvir edilmektedir.[58] Şayet vücudun ayrılan ögeleri tekrar toparlanacaksa, ölümle kaybolan kişi, bir nevi dağılan bir deniz aracının atomlarının tekrar toparlanması ve tekrar o mürettebat şefinin emir komuta altına alınması örneğindeki halde tekrar meydana gelecek, ebediliğin de böylece gerçeklik niteliğine kavuşacağı değerlendirilir. Bununla beraber bu fikir, basitçe anlaşılacağı şekilde, bazı sorunları da barındırmaktadır. Bu hususta içimize doğan soru bu şekildedir: İnsanoğlunun tarihi boyunca yeryüzünde milyarlarca sene devam eden kendine has bir zaman zarfı bulunduğunu, ayrıca bu zaman zarfının sürekli olarak aynı şekilde sürdürülmesi de mühim şekilde imkân dahilinde sayıldığına göre, vücudumuzdaki sıradan bir öge, bahsi geçen zaman zarfında yüzlerce insanda olabilecek diyebiliriz. Şayet tabiatı oluşturan canlıların tümünü kapsayacak biçimde her bir canlı tekrar ölümden sonra uyandırılacak olsa, hal daha da karmaşık vaziyet alabilir. Nihayetinde; şayet tekrar yaratılmayı, parçalarına ayrılan ögelerin yeniden bir araya gelmesi şeklinde idrak ettiğimizde oldukça uzun sürede farklı insanların vücutlarında bulunan bir ögenin kimde tekrar diriliş göstereceği sorularıyla muhatap olmuş olacağız. Çünkü bir kısımdan (parçasal oranın) eş vakitte farklı iki insan tarafından istifade edilmesi zor olacağı gibi, bu kısmın herhangi diğerinde değerlendirilmesi için herhangi seçme nedeni görünmemektedir. Tekrar yaratılış, kaybolan herhangi varlığın tekrar yaratılması şeklinde algılanmadığı takdirde zayıf kalmaktadır. Bununla beraber farklı tenkitlere sebebiyet vermektedir. Bireysel kimliğimiz ve karakterimizde yaşam sürdüğümüz ömrümüzde yaşamın kayda değer bir payı vardır. İnsanın karakteri yalnızca vücudun kısımlarının birleşmesinden ibaret sayılamaz. Dolayısıyla yeniden yaratılış hususunu, kişinin vücudunu meydana getiren bütün ögelerinin tekrar toplanması şeklinde algılamak zordur. Vücut kişisel karakter için lazımdır fakat bu tek başına yeterli sayılmaz. Şayet arkada herhangi varlık kalıcı olmamışsa ve benzer sayılan farklı iki öge de belli bir zaman zarfında farklılık gösterdiği müddetçe daha önceki hale yalnızca tür açısından yönelinmiş sayılır. Dolayısıyla ölümün ardından yaşamımızı bilinçli şekilde sürdüreceğimizi, vefat edişimizi ve ölümün ardındaki hallerimizden bir kısmının hatırlanmaması görüşü makul sayılmaktadır. O halde, rüyadan uyanır şekilde, sürdürdüğümüz şuursuzluk halinden ayılıp ondan sonra kendi kimliğimizden endişelenmeyiz. Önünde sonunda ileriki yaşta vefat ettiğimizi hissederek, ondan sonra daha farklı bir alemde bulunduğumuzu idrak ederiz. İnsanoğlunun moralini

[58] Harputi, *Tenkihu'l- Kelam,* çev. Fikret Karaman, (İstanbul: Çelik Yayıncılık, 2016), 276.

bozacağından, herhangi bir kişinin mevcut olan bu dünya yaşamında saadeti yakalayamayacağı düşüncesi kuşkulu bir varsayımdır. Elbette bütün bahsettiğimiz hususlar, şüphe içermez, güçlü, dayanıklı deliller olmayıp yalnızca tahminlerden ibarettir. Fakat mümkünlük açısından onlar, ne mana içerseler de ebediliği reddeden ispatlama gayretlerinin ulaştığı neticelerden zayıf değildir. Aynı şekilde yeryüzüne ait cisimler gibi, göğe ait cisimler de mevcuttur. Hatta onlar türlerine has bir tutum stiline sahiptirler. Sahip olduğumuz su ve balçıktan oluşan bu dünyevi vücudumuz, bir gün tekrar var olduğu maddeye dönüşse de (toprak olduğunda) kalıcı olacaktır. Bundan ötürü bir kişi, vefatının sonrasındaki varlığında vücudundan ayrıldığı vakit, bilinç durumunda herhangi aksaklık ve kesinti olmayıp, yalnızca kütlesi fazla olan vücudunu sarsarak onun yükünden arınmasını sağlayacaktır. Aslında vücudun vazifesinin, bu ruhani vücuda yaşadığımız mevcut alem süresince savunucu bir meta olmak dışında farklı bir fonksiyonu olmaz. Bundan dolayı bu ruhsal şekilde isimlendirilen vücutla, dünyevi vücudumuzun kütlesinden arınmanın ardından, içerisinde yaşamımızı devam ettirdiğimiz alemde herhangi engel bir durumla muhatap olmadan gezinebileceğiz. Ruhumuzla bütünleşen bu cisimler, türlerine has bir dünyada hayat sürdüreceklerdir. Ayrıca ölmekle mevcut vücut ortadan kaybolunca, farklı ve yenilenmiş bir vücut kazanılacağı (tekrardan elde edileceği) akla getirilmemelidir. Bunun sebebi insanlarda iki çeşit vücudun olmasıdır. Bunlardan birisi doğal olarak varlık gösterirken diğeri de ruhsaldır. Aslında ölmek, inanılmaz şekilde harici aleme adapte edilmiş, fiziki vücudu bertaraf eden bir durumdur. Bizler diğer dünyaya yolculuğa çıktığımızda bundan sonra mevcut vücudumuza gereksinim duymayız. Bununla birlikte şimdiki var olan ruhsal vücudumuzla hayatımızı devam ettiririz.

2.2. Ebedilik ve Yaratıcı

Ebedilik ile Yaratıcı kavramlarının ilişki durumunda derin bir örüntü olduğunu benimseyenler kadar bu şekilde herhangi bir bağlantının olmayışını dile getirenler de mevcuttur. Buradaki bağlantının mevcudiyetini benimseyenler adına şayet Yaratıcının mevcudiyetini benimsersek, bunun neticesinde bir sonraki yaşama güvenimiz de aynı oran nispetinde basitleşecektir. Dahası, çoğu kişi açısından, Yaratıcının en bariz farklılık gösteren niteliği; şahsi ölümsüzlüğü garanti edici olmasıdır. Açıkçası, çoğu insan için inanç da ölümsüzlük ile tam olarak birebir özdeş manayı ifade etmektedir. Ebediliğin

yaratıcısının Allah olması nedeniyle ebedilikten kuşku duyan herhangi bir kişinin, 'çekinmeden dinsiz oluşuna da hükmedilir.' Aslında kişinin şuurlu halde ebedi olma isteği, inançsal deneyim yönünden önemlilik arz etmektedir. Sadece bu istek dahi, ölümlü sayılmamıza karşı geliştirilen eleştiri manasında sayılırsa, inançsal nitelikler barındıran bir istek şeklinde ele alınmaktadır. Bunun dışında, ebedilik ihtimali görüşü ve itikadının, akli yönden Yaratıcının mevcudiyetini iddia eden açıklamalardan salt bağımsız oluşunu benimseyenler de mevcuttur. Örneğin Yaratıcının mevcudiyeti kanıtlanınca ebedilik görüşü de garanti edilmiş farz edilir deyip ayrıca ebedilik hususunda iddia edilen fikirlerin Yaratıcının mevcudiyetine duyulan görüşün bir temele indirgenmesinde büyük bir etken görevi göreceğini söyleyen Maher'den ayrılarak Ducasse, hatta McTaggart da dahil bazı felsefeciler ebedilikle Yaratıcının mevcudiyeti ilişkisinde zaruri bağlantı oluşunu reddederler. Ducasse için çoğulcu veya tekil yaratıcının imkân dahilinde varlığı olabilir. Ayrıca buna karşın ebedilik hipotezinde herhangi paradoks olmayacağı şekilde bir yaratıcı olmaksızın ebedilik ihtimalinde hiçbir ikilem yoktur. Yaratıcının mevcudiyeti hipotezinin, yaşamın ardındaki ömrün mümkünatıyla Uzay galaksisinde yaşama kavuşmanın olasılığında oluşundan daha çok mantıki bir ilişki yoktur. Ayrıca Yaratıcının varlığını benimsemesine rağmen, insanın ebediliğini kabul etmeyenler de mevcuttur. Bahsettiğimiz mevzu, zamansal yönden incelendiğinde; ebedilik düşünüşüyle inanç ve Yaratıcı akidesi ilişkisinde derin bir bağdaşıklık olabileceği net bir şekilde anlaşılmaktadır. Sonsuz şekilde varlığımızın sürdürülmesinin kutsal aşkın bir yaşamla ilgimiz nispetinde mevcut oluşu benimsenmektedir. Fakat bahsettiğimiz bu iki olgunun ayrı olarak düşünülmeden incelenmesinde fayda olacağı düşünülmektedir. Bu ihtilaf, Yaratıcıyı benimseyenlerle O'nu reddedenlerin çekişmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Konu, semavi dinler nazarından incelendiğinde, ebedilikle Yaratıcının mevcudiyeti ilişkisinde derin, esaslı bir bağlılık mevcuttur. Bununla birlikte, bahsettiğimiz semavi dinlerde kişisel ebediliğe duyduğumuz itikadımızın içeriği ve seviyesi, genellikle Yaratıcıya karşı duyduğumuz itikadımızın içeriğini ve seviyesini belirtir. O halde; Yaratıcı akidesiyle yeniden yaratılış akidesi hususlarında derin bir alaka olacağı değerlendirilebilir. Öte yandan, diğer alemin oluşunun ispatlanması, aklen kesinlik içeren bir ispatlama sayılsa bile, bu durum inançsal bir ispatlama sayılamaz. Bundan dolayı ateist inanıştan hareketle, diğer alemin imkansızlığını iddia etmek absürt ve garip olarak

değerlendirebilir.[59] Anlaşıldığı üzere, ebedilik konusu, özellikle Yaratıcıyı kabul edenler adına, mantıktan çok imanın sahasına girmektedir. Şu anda, ‘‘neyden dolayı, niye, ne amaçla mevcutsak, o yüzden, onun adına ebedi de sayılmalıyız.’’ Bir şekilde yoktan var ediliş şeklimizin yaratılış oluşu, mevcudiyetimizi devam ettirmemizin Yaratıcıya ait oluşu görüşünü de bizlere açıklamaktadır. Bundan dolayı, ebediliğin, mevcudiyetimizin kaynağı sayılan Kudretin ‘‘sonlu akıllılığı veya akıllı olmayışı,’’ merhameti ya da acımasızlığıyla alakalı oluşunu dile getirenler bulunduğu gibi, ‘‘Yaratıcının bizlere duyduğu yükümlülük’’ şeklinde betimleyenler de mevcuttur. Netice olarak ebedilikle Yaratıcının mevcudiyeti alakasında hangi tarzda bir ebediliğe itimat ettiğimiz de önem arz edebilmektedir.

2.3. Ebedilik ve Amaç

Ebedilikten bahsedilince doğal olarak ‘amaç’ kelimesinin de bahsi açılmış olmaktadır. Dahası bütün ebedilik ispatlarının başı çeken unsurlarından ilkini ‘amaç’ sözcüğü meydana getirmektedir. Basitçe ifade edecek olursak, tüm mevzu, ‘‘kimiz, nerden gelip, nereye gideceğiz?’’ soruları çevresinde birleşiyor. Bütün tarih boyunca gelip geçen kavimlerin, inançsal ve ahlak deneyimlerini de hesaba kattığımızda genel olarak kişinin; tinsel ve ahlak niteliklerinin yok olacağını hiçbir şekilde benimsemediği anlaşılmaktadır. Dahası kişinin, bütün azim ve çabalarının nihayetinde başarısızlık ile neticeleneceği, yeniden her şeyin başlayacağı konuma ulaşacağı hissi inançsal ve terbiye deneyimiyle paradoks içermektedir. Bundan dolayı ebedilik görüşü, etkinliğini çoğunlukla bu tarz bir histen kazanmaktadır. Zaten netice olarak kaderimiz hususunda ilmin bahsettikleri aynı şekilde kurgudan ibarettir. Bundan dolayı deneyselliğe dayandırılarak ebedilik hususunda bahsedilenler yalnızca birer tahmindir. Deneysellikten, kişinin yaratılışı ve canının alınmasıyla alakalı mutlak neticeler sunması beklenemez. Bilimsellik ve teknolojinin bu denli bir konuya yeterlilik gösterebileceğinden kolaylıkla bahsedilemeyeceğinden tümden ecel gibi, kâinat hususunda da pesimist yorumlar teknoloji ve deneyin ayrıcalığı sayılamamaktadır. Bunun dışında, şayet zamanın akışının kontrol edilişinin mecburi gereğinden söz edilmezse; determinizmden arınmış sayılırız fakat bu sefer de zamanın akışına bir amaç yüklemekten kaçınmış oluruz. Herhangi bir konunun net şekilde

[59] Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*, çev. Osman Derinsu, (İstanbul: İnkılap Yayıncılık, 1986), 17.

görünmediği bir alemde, kişinin açık bir kısım amaçlara erişeceğine ait itibar ve ümitten bahsedilmesi de o oranda zorlaşabilmektedir. Netice itibarıyla söyleyebiliriz ki insanın cisminden mücerret bir yaratılış şeklini akla getirmenin imkansız olacağı gibi tahmin şeklinde bu tarz bir mesele meydana gelse de böylesine bir durumun şahsi karakterimiz açısından ortaya koyacağı zorluklarda da o orantıda geniş olur. Kişinin istediği ve şahsi karakterimizi garantileyen ebedilik tarzı, zorunluluktaki hakikat gibi süre ve yer sınırlamasının dışında, zamanın içinde, ayrıca yaratılışının şuurunda bir halde devamlı olarak cereyan eder. Bununla birlikte mesafe kat eden bir yaşam şekli sunmaktan da uzak sayılır. Bundan dolayı, ebediliği mantıken bir yere dayandırmak amacı için herhangi bir ruhçuluğun benimsenmesi zorunluluğu gibi bir kanaatte değiliz. Bu tarz bir sav, bir varsayımın dışına çıkamayan, deneysel ve akli temellendirmelerden uzak bir benimseme sayılır. Diğer taraftan ebediliğin akabinde bedensel şekilde varlığı tahmin edilen yeniden yaratılış akidesinin de beraberinde getirdiği bazı sorunlar bulunur. Tekilci bir bireyselcilik inancına dayanarak, şahsi karakteri, ayrıca ecelin ardındaki mevcudiyeti cisim kütlesi şeklinde düşünmek, diğer alemde de bu nevi bir vücudun sahibi oluşumuzu destekler niteliktedir. Fakat sadece ruhumuzun ebediliğine kıyasla bedenli şekilde varlık göstermek harika sayılsa bile, ideolojik sebepler ortaya çıkarmanın dışında, onun karşısında sunulabilecek bazı deneysel kanıtlar elde etmek de imkân dahilindedir. Felsefi literatürde, ekseriyetle cismani canlanmadan ziyade, ruhumuzun ebediliği imkanı veya imkansızlığından bahsedilmesinin de sebebi bu zorluktur. Diğer alemde de bu alemdeki şekilde, şayet bedensel tarzda bizlere bir varlık olanağı sunulmadığı sürece, şahsi karakterimizi koruyabilmemiz oldukça zordur. Bundan dolayı tekçi bir kişi düşüncesini ve bunun neticesinde de tekrar yaratılışı iddia etmek, ruhumuzun kalıcılığı gibi cisimli olarak yeniden yaratılışı da net bir şekilde güncel doğacı bir görüşün oldukça uzağında kalmaktadır. Bundan dolayı, bir deneysel neticeye veya gözleme dayandırılarak yeniden yaratılış olanağını kabul etmemek mantıksal olarak kolayca açıklanamayabilir.

Ebedilik hususunda bugüne değin ortaya konulan münakaşalar, diğer alemdeki var olma şeklinin niteliğinin aksine, onun ne şekilde varlık göstermeyeceğini sunmuştur. Şöyle ki bu hususta kabul gören meselelerden ziyade, itiraz edilen kesitler üzerinde durularak mesafe kat edilmiştir. Bu şekilde, sadece ruhumuzun ebediliği olanağını bir kenara koysak dahi, cisimli şekilde tekrar yaratılma şekli, Yaratıcının gücü ve ilmi içerisindeki olanaklar aleminde açık bir halde bulunmaktadır. Yaratıcının mevcudiyetine iman edildiği

ya da kişiyi oluşturan unsurun kâinatta şu an bile etkin oluşu benimsendiği durumda, bizler adına yeniden yaratılış hususunun da daima kalıcı olarak varlık sürdüreceği değerlendirilmektedir. Ebedilikle alakalı argümanların hangi şekilde kanıtlanacağı hususu da önem arz etmektedir. Ecelin ardındaki yaratılışla alakalı argümanlar deneysel açıdan hiçbir şekilde reddedilmemektedir. Şayet ebedilik hakkındaki itikadımız doğru değilse, bu durumu anlamamın imkanı da zorlaşmaktadır. Aksine, ebediliği reddetmemizin doğru olmadığını anlama imkânımız mevcut sayılabilecektir. Bu da ebedilik için doğrulayıcı bir durumdur. Şayet ebedi sayılmazsak, herhangi bir ispat ile ebedi olduğumuzu söyleyemeyiz. Yani, ebedilik hususu sadece kaderi boyutun aksine, mevcut alemdeki yaratılışımız yönünden de mühimdir. Yeniden yaratılma inancı, yaşamımıza yepyeni bir durum sunmakta, ona büyük bir mana ve ağırlık kazandırmaktadır. Yani bizleri biz kılan ayrıca mevcudiyetimizi sağlamlaştıran, ecelden sonrasıyla; yani ahiret, öte dünya, hesap verme anlayışına sahip olmamızla alakalı olarak bu şekildeki bir ruhani heyecan ve gerginlik halinde oluşumuzdur. Bu husus bizler açısından, ecelin ardından nelerin muhtemel oluşunun dışında birçok durumu içermektedir. Kişinin kaderi ve benliğine yönelik düşüncelerinin, yaşamında oldukça değerli bir konumu bulunmaktadır. Anlaşılan o ki günümüze kadar ebedilik hususu kanıtlanmaya çalışılmış, argüman yöntemleri denenmiş, ispatlanamadığı vakitlerde de aynı şekilde ebedilik halinin mevcudiyetinden kesin şekilde tatminkâr olunmuştur. Ebedilik durumunun karşısındaki herhangi bir argüman, kişinin ebedilik hissini, sonsuza kadar yaşamak tarzında ortaya çıkan bu esaslı gereksinimi kendisinden bir türlü uzaklaştıramamıştır. Araştırmaların genelinden anladığımıza göre ebedilik düşüncesini, kişinin zihninden uzaklaştırmak bugüne kadar görülmemiştir. Ebedilik hususunda varacağımız bir netice olsa da bazı mantıksız hususlar mevcuttur. İhtimaldir ki ebedi oluşumuza mutlak surette inandığımızdan, düzenli olarak onu kanıtlama gereği hissediyoruz. Çünkü ebediliği kabul etmediğimiz vakit, bu aleme mana atfetmemiz imkansız değilse de oldukça zorlaşmaktadır.

Her ne kadar bir hiçken yaratıldığımıza itikat ediyorsak, varmaya çabaladığımız kusursuz, harikulade gayeler, ayrıca bundan dolayı ebedilik de ortak esin ve kanıdan güçlenen ümit ve itibar dayanağı halinde içimizde olacaktır. Ebedilik hususu sonuç olarak, bir varoluşçuluk meselesi olarak itibar görmektedir. Ayrıca ecel sonrası yaratılışın içeriği üzerine sahip olduğumuz bilgi ve tecrübeler de yalnızca ihtimaldir. İnanç da yeniden

yaratılışın bir hakikat oluşundan bahsetmektedir.[60] İlk Peygamber'in ve eşinin en başında yaptıkları yasak ihlalinin temelinde dürtü; ölmekten korkma ve ebedilik isteği bulunmaktaydı.[61] Çeşitli şekilde yaşamını sürdüren varlıklarda bulunan 'neslinin varlığını sürdürme' dürtüsünün kişideki temsili sayılan kendi tabiatını ve varlığını süreklilik ve ebedilik hissiyatı içerisinde yürütme, hatta ebedi, nihayetsiz olarak algılaması ve gayreti; onların doğalarında mevcut olan bir durum olarak kabul edilir.[62]

Yaratıcıya yakarmak, ondan herhangi bir şey istemek, esasında tam olarak ruhani ve tabii bir farklılaşma sürecidir. Hatta Yaratıcıya yönelerek bir arzusunu dile getiren kimse, Ona yakarma fiiliyatını gerçekleştirmenin evvelindeki şartlara nazaran mühim bir farklılığın içerisindedir. Örneğin tabii bir rahatsızlıktan kurtulmayı isteyecek şekilde Yaratıcıya yakaran herhangi kişi, aynı şekilde şifaya muhtaç şekilde yaşamaya devam etmesine rağmen tarifsiz, içsel, kuvvetli bir ruh haline ulaşmakta, hissedilir bir farklılık geçirmektedir. Yaratıcıya yakarma sırasında yaygın şekilde manevi bir konsantrasyon sergilenir. Bunu yapan kişi odağını belli hususlarda konsantre etmekte, kendi iç alemine yönelmektedir. Bu halde, tüm manevi gücün aktif olması, temel manevi olguların insanın mevcudiyetinde ve kudretinde gelişim göstermesi ortadadır. Bu şekilde Yaratıcıya yakarma, rutin zamanda insanın kudretini yükseltmekte, icraatlarına hareketlilik sağlamakta, bilinç seviyesinin artmasına ve ayrıca algılama kabiliyetinin derinleşmesine imkân vermektedir. Yaratıcıya dua edip yakarış gösteren kişi, benliğinde tarifsiz zorlukların üstesinden gelebilecek bir kudret, dayanıklılık ve kifayet duygusuna bürünür. Sıkıntılı, buhranlı hallerde de dua etmesinin tesiri, ''sakinlik ve yumuşama'' halinde ortaya çıkar. Dua etmesinin bariz tesiri, yakarış eylemiyle beraber yatıştırıcı bir sakinlik, mutluluk ve ayrıca manevi psikolojik durumları sürdüren uyum ve coşku şeklinde yaşanılır.

Ölmekten korkup, onunla nasıl mücadele edileceğiyle ilgili hususta; Yaratıcıya yalvarma ve ondan yardım istemenin dışında ebedilik fikrinin de bu korkuyla başa çıkmadaki olumlu etkisinden söz edebiliriz. Nitekim; Yaratıcıya inanıp yalvarma fiiliyle kişinin seçimi, ondan daha yüce ve kudret sahibi mabuduna yönelip, O'na tutunmakta, en önemli sonuç olarak da bunalım ve korkularıyla baş etme imkânı elde eder. Burada korku

[60] Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 188.
[61] Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali,* A'raf *7/19; Taha 20/120-121, (*İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.), 2011.
[62] Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları,* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 55.

kavramından bahsederken, korkuların en büyüğü olan ölümden bahsetmiş oluyoruz. Bu şekilde egonun sahip olduğu engelleri sürekli bir şekilde yükselen baş etme kabiliyeti ile güçlendirir; vakalar ve sorunlar üstünde bir özgüven elde eder. Bir çocuğun ağlayıp, destek beklemesiyle, Yaratıcıdan talep edip, ümit eden bir kişinin inancı karşılaştırıldığında benzerlik olduğundan bahsedilebilir. Yaratıcıya yakarmanın; Onunla bir temas ve O'na yönelik bir yalvarmanın oluşu şeklinde düşünüldüğünde; bu durumdaki hedefin, O'nun her şart ve zamanda diri ve gözeten oluşunu ve O'na duyulan beraberlik hissini devamlı şekilde muhafaza eder. Bununla birlikte kişinin emin ve güvenlik içinde oluşunu hissetmesine olanak tanımaktır. Bunun üzerine O'na duyulan yakarma, kişide korkulardan uzak kalma hissiyatı ve koruma altında olma şeklinde bir ruh haline bürünür. Ayrıca belirsizlik ve kuruntuların evhamından da uzak kalmış olmaktadır. Herhangi bir tehdit ve korku sezinlendiği vakitte O'ndan yardım dileyen kişi, emin olma halinden ve durumundan dolayı Yaratıcıdan istifade etmektedir. Yakarma ve dileğin; hatta tehlike vakitlerinde, buna ölüm ve hastalık dahil olmak üzere, değerli bir teselli olduğu kabul edilmiştir. Ruhani etkenlerle sağlıklı oluşun birlikteliği uzun bir geçmişten beri öğrenilip günümüze kadar gelmiştir. Pozitif ruhsal tabiatların, bedensel zayıflık ve sıkıntılara duvar gibi engel olma ve sağlığa kavuşma sürecini hızlandırdığı değerlendirilmektedir. Diğer taraftan, olumsuzluk, umudu yitirme, stres, keder şeklindeki hisler vücuda ve psikolojiye zarar verebilmektedir. Bundan ötürü endişe, umutsuzluk tarzındaki büyük hislerin tabiatımızın düzenini yıkıma uğratması ve ayrıca ani sayılabilecek ölme durumlarına sebep olabileceği genellikle rastlanılan durumlardandır. Bundan dolayı Yaratıcıya yalvarma ve ondan ümit etmenin; başta ölüm korkusundan emin olmak üzere ortaya çıkardığı sakinliğin, iyileşmelerde istifade edilen bir durum olduğunu bilmekteyiz. Genel olarak inancı, manevi iyileşme aracı tarzında yorumlayan araştırmacılar; dua ve ümit etmenin de iyileştirme kabiliyeti bulunan bir tavır sayıldığını kabul etmektedirler. Çünkü dua ve yakarma vasıtasıyla kişinin; Yaratıcı ile direkt bir temasa geçmesi ve O'nun da aynı şekilde karşılık gösterdiğine olan kabulüdür. Yani dua ve yakarış, ruhani bir üstesinden gelme taktiğidir. Diğer bir söyleyişle, dua ve yakarış; ekseriyetle stres, buhran ve hüzünle beraber, doğal bir iyileşme aracıdır.[63]

[63] Asude Arıcı, *"Ergenlerde Dini Başa Çıkma Yöntemi Olarak Dua"*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2005).

İncelenen sağlık sonuç raporlarında, yakarma ve dua dermanının yalnızca hastalığa maruz kişiyi tedavi etmekle yetinmeyip, kişinin psikolojisinin tekrar onarılması ve toplanması hususunda faydalı olduğu tespit edilmiştir.

Genellikle farklı durumların neticesinde meydana gelen vefat hallerinde yakarış fiili, yoksun ve çaresiz kalma haline dayanmaya katkıda bulunur, elemi asgari seviyeye indirger ve mukavemet kudretini maksimum seviyeye çıkarır. Bunalım halini kişiden uzaklaştırmada, kaygıyı bertaraf etmede, sinirsel ve ruhsal sıkıntıların yanında, bedensel sıkıntıların da devaya kavuşmasında yakarma halinden çoğu kişinin yarar elde ettiklerini ispatlayan yüksek oranda gözlem ve bilimsel netice mevcuttur.

Yaratıcıya karşı sergilenen yakarış hali, kişinin kabiliyetinin eksikliğini ve umarsızlığını deneyimlemekle beraber ebedi kudret ve hikmetli Yaratıcımız olan Allah'a inanç, sadakat ve ümitle durumunu izah etmesi, isteğini belirtmesidir. Yaratıcıya yakarış diğer bir söylemle kimi zaman 'durum' dili kimi zaman da yazılı olmayan şekilde meydana gelebilir. Durum diliyle tabir edilen yakarış adına İbrahim Peygamber'in yakıcı kuyuya atıldığı anda deneyimlediği hal örneklik teşkil edebilir. Dünyadaki çetin sınavlara ve sayısız yükümlülüklerine karşın,[64] hiç kimse yalnız olarak bir başına bırakılmış yolcu olamaz. Gerçek hidayete ulaşması ve dünya imtihanını sorunsuz olarak neticelendirmesine yönelik,[65] tüm şartlarda bizlere gönderilen ulu kılavuzluk; bağışlaması bol olan Tanrının sabit olan düzenidir. Bu şekilde bizlerin Yaratan ile arzulu şekilde anlaşması, var edilişimizin mana ve gayesine elverişli biçimde yaşamımızı kontrol etmemiz, bizlerin selamet ve saadetimizin tek çaresi olarak kabul ve itibar edildiği değerlendirilir. Dua; kişi ile Allah'ın ilişkisinde en bariz göstergelerdendir. Yaşamımızın zorluklarıyla mücadeledeki başı çeken aktif etken, her bir kimsenin kudretini ve gayretini etken kılmasıdır. İnsanlara sunulan yüce bir kudretin mevcudiyeti onlara şecaat, kendini yönetme kabiliyeti ve hoşgörü sunar. Genel olarak herhangi birimiz herhangi bir sorunla karşılaşınca Yaratıcımıza yönelip durduğumuz, halimizi iyileştirmemiz adına Yaratıcıdan destek ve olaylara müdahale beklentisi haline girdiğimiz bilinen bir hakikattir. Sorumluluğunun ve kudretinin farkında olan inançlı bir kişi, üstün güç ve yöneticinin değişmez ve noksansız idaresine karşı beslediği esaslı muhabbet ve imanla yerine getirdiği her şeyi yerli yerince yapar. Nihayetinde tüm varlık O'nun hikmetine, iradesiyle

[64] *Ahzab 33/73.*
[65] *Mülk 67/2.*

dayalı olduğundan, tüm yaşantımızda O'na dönmek, itimat etmek ve tevekkül etmek gibi insanı ferahlatan, emin hissetmesini sağlayan bir durumun olmamasından bahsedilebilir. Bununla birlikte içten şekilde iman eden kimselerin ağzında; yalnızca O'na güvenip, O'na teslim olmak, Ona dönmek ve kazanmanın yalnızca O'nun desteğiyle olduğu şeklinde yakarışlar mevcuttur. Onun haricinde itimat edilecek ve tevekkül edilecek bir hakiki destekçi veya hidayet bulunmadığına iman etmek; dinimizin esasıdır.[66]

Bu açıdan düşünüldüğünde, kişinin Allah ile olan ilişkisi neticesinde bir nevi O'nunla konuşması, kendini anlatması, bunun dışında dertlerini, bu dünyada çektiklerinin ve imtihanlarının karşılıksız olmayışını, yalnızca sırdaşı olmayıp, kendisini meydana getiren ve yaşatan, dolayısıyla onu bir hiçten var edip varlığını borçlu olduğunu bildiği Yaratıcının, yine onu kendi başına bırakmadan, her yaşadığı olayda, zamanda ve mekanda, her anında onunla olduğu, gözettiği bilinciyle onu manasızlık ve gayesizlik çukurundan koruyan Allah'ın, öldükten sonra yaşadıklarının hesabı olarak (ödül ve ceza) onu bir nevi hiçlik makamından kurtarıp, varlık ve ecelinin sonrasını mana ile taçlandırması, ölümsüzlük düşünüşünün cevabını içerir.

İnsanoğlu ruhani hakikatler ve erdemlere ulaştığı ve bunlarla ilişki sağladığı oranda kendisine de yakınlaşmış olur ve olanaklarını eyleme dönüştürür. Her insan; bilinçli veya bilinçsiz şekilde düzenli olarak bu inancı kazanma gayretindedir. Yaşam boyunca hissedilen iç sıkıntısı da bu ebedi durumun etkisinde bulunan, ancak hiçbir şekilde ona varamayan kişinin karşılığını verdiği bir değerdir. Hepimizin iç sesi ebediliği yani ölümsüzlüğü araştırmaktadır. Bunun sebebi sınırlı yaşam süresi olan bizlerin, bu hayatta dinlenmeyi istememizdir. Ebedilikte bizler, kemale ermemizi ve nasıl oluştuğumuzu izleriz. Barındırdığı sonsuzluğun apaçık ortada bulunduğu tüm varlığın çekiciliğinin ve sihrinin nedeni de buradadır.[67]

İnancın esas meselesi sayılan Yaratıcı inancı ve sözcüğü, kişisel yaşamı birleştirici bir odak noktası şeklinde aktif olur. Bahsedilen odak noktası, insan yaşamının tüm ögelerini, fiziksel, psikolojik, duygusal, şuur ve şuuraltı rotalarını derler. İnsan bedeninin bütün nöronları ve yapı taşları, kişi ruhaniyetinin tüm aşama ve süreçleri, inanç fiiline ortaklık etmektedir. Bütün dini akideler, özellikle 'seçilen veya kendisine ilahi bir kader sunulan' insanlık haline ve Tanrısal dengeye olan itimat, evreni 'emin ve esen' duruma getirir.

---

[66] *En'am 6/71; A'raf 7/197; Fatır 35/14; Rad 13/14, Zümer 39/38; Hud 11/101; İsra 17/56; Yunus 10/106; Zuhruf 43/86.*

[67] Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, *çev.* Salih Özer, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000), 24.

Çağdaşlaşmanın eskiden ‘‘Kader’’ şeklinde bahsedilen tüm unsurlarını seçme meselesi şekline büründürmesi, kişiye seçim yapabilme kudreti ve bağımsızlık olanakları verirken, bunula beraber onların da önemli derecede karşılıkları bulunmaktadır. Sosyologlar bu tabire ‘‘anomi’’ demektedirler. Bu tabir; kişinin kainat ve diğer beşerler ile kararlı ve itibar edici ilişkilerden ayrılma, yaşamını sürdürebilmesine yeterlilik gösterecek manalardan ve niteliklerden mahrum olma, bir güvencesiz bulunma halidir.

Hakiki inanç mertebesinde bulunan bir kişinin hayatı, kainatın düzeni içerisinde güvenli bir biçimde yaşanıp, nihayete erecektir. Kader inanışı, olay ve şartlar üstündeki bireysel denetimi yükseltici, kişinin kendi içsel motivasyonunu ve öz bakım hissini güçlendirici tesiriyle, ruhsal ve sosyal bir bağlamda mevcudiyetini sezdirecektir. İman ve erdemlerin tayin edici olarak bilindiği klasik ve sosyal mekanlarda, tehlikeli girişimlerin sebep olduğu bulanıklıklardan arınmanın, bunun üzerine tehlike tecrübesinin göreceli bir emniyet duygusuna döndürülmesi, ‘kader’ inanışıyla meydana gelebiliyordu. Tehlikenin tehlike şeklinde algılandığı ortamdaysa tehdit içeren olaylar için güven sağlamaya çalışmanın bu halinin bulunduğundan söz edilemeyeceği değerlendirilir. Çağımızda etkisi altında bulunduğumuz nükleer harp olasılığı, tabiatın tahrip edilmesi, evrensel iktisadi değişimin dağılışı ve bunun dışındaki her an mevcut olma olasılığı yüksek olan evrensel kaza ve sorunlar hepimiz adına cesaretlerimizi ezici birer risk bakış açısı meydana getirmektedir. Modern geleneğin bariz olduğu bir yerde belirsizlik ve tehlike hali, bazı asılsız inançlara yönelerek pasif hale getirilmektedir. Modern bir dünyada, az ve çok tehlike barındıran belirsizlikler (nükleer harp gibi) gelişmiş çağın eskisindekine benzer bir kadercilik inanışını anımsatabilme yönelimi oluştururlar. Kadercilik inanışı; herhangi bir kişinin yönetiminde ve kontrolünde bulunmayan farklı fenomenlere yönelik hissedilen umumi bir emniyet hissiyatı ve varoluşçu bir hal ile ilgilenme mecburiyetiyle zorda kalan kişiyi ferahlatır. Aksi halde bu husus süreklilik gösteren bir gerginliğe sebebiyet verebilir. Kadercilik inanışı, şu ki ‘‘başımıza ne gelirse gelsin’’ anlayışı dolayısıyla kişinin sorunlarını mantıksal kontrol içerisinde aldığı farz edilen bir alemin odak noktasında tekrar ortaya çıkar. Asıl güvenin zıttı sayılan ‘kaygı’ hissi, şuur dışı birden fazla karmaşıklığa sebebiyet verebilir. Bununla birlikte yalnızca kadercilik inanışının teskin edici gücüyle baş edilebilir. Natüralist bakış perspektifinden bakıldığında herhangi sivrisinek, sadece bir haşeredir; iman edenler açısından ise Allah’tan bir hakikattir.[68]

[68] *Bakara Suresi 2.cüz, 26. Ayet.*

Muhakkak deprem bir doğa hadisesidir; fakat bunun haricinde Yaratıcıdan bir takdir, sınav, ikaz, müeyyide[69] şeklindeki kavramların sunduğu halde, iman eden kişinin aklında başka manası bulunmaktadır. İnançsal bakış açısından bakıldığında doğa ve halk Tanrısal belirtilerle meydana getirilmiştir. Nihayetinde tüm doğal ve toplumsal nizam sadece nizamın inançsal veya mukaddes niteliğiyle mevcuttur. Bu suretle tüm doğal ya da sosyal durumlar ayrıca bir iman konusudur. Şayet normal seviyede yağış olmuyorsa veya bir tabiat olayı meydana gelmişse, bu durum kişi ile Yaratıcı ilişkisinde bir durumun noksanlığına veya arızanın bulunduğuna delalet eder. Tüm problemler, mağlubiyetler ve benzeri hadiseler mülkün 'hakiki' düzenindeki aksaklıkların bir göstergesidir. Bu hususta edineceğimiz netice de budur: İnançsal gereklilikler ve vazifeler özenle icra edilmeli, inanca muhalif hareketlerden kaçınılmalı veya kritik sayılan olaylar esnasında inançsal araçların (adaklar, yakarışlar,) etkin olmasının gerekliliği değerlendirilmektedir.[70] Kutsalın tezahürünü apaçık şekilde sezen inançlı birisi için bu alem, inançsal deneyim mekanıdır. Bu şekilde kazanılmış olan bilgi, inancın hakikatini netleştiren bir ispat özelliği barındırdığı gibi kişinin yaşam şeklini ve tavırlarını büyük ölçüde tesir altına alıp, başkalaştırabilen ruhsal bir itibarı barındırır. Bununla birlikte, imanın kişiye mevcut alemin de ötesinde, doğaüstü bir düzene varan bir bakış açısını kabul ettirmeleri, simgesel derin düşünce şekillerinin aktifleştirilmesine büyük ölçüde olanak sağlamasına, görüşün hacim kazanıp verimliliğine kayda değer bir destek sağlaması olarak da yorumlanabilir. Yaşamımızda türlü elem ve sorunlar olmasına karşın yaşamla anlaşma, vakalara pozitif, ümitli ve yapıcı olarak bakmak, hakiki inançla desenlenen bir alem nazariyatının apaçık niteliğidir. Mevcut alem ebedi değildir. Bununla birlikte hakiki manada saadet yurdu da sayılamaz. İnançlı kişi maruz kaldığı tüm meselelere sunduğu yanıtla inancı hususunda imtihana alınmaktadır. Maddeten, ruhsal veya inançsal açıdan değişik negatif olaylar şeklinde samimi olarak korunulan, ayrıca güçlendirilen inançsal tavır, insanın ruhani dengesi ve ahengini koruyucu, başta gelen ögedir. Uğranılan stres gibi kötü durumların manasının bulunduğunu (uyarma, yaptırım, sınav, ödül) ve ayrıca Yaratıcının desteğiyle bu durumların üstesinden gelinebileceği fikri insanın kararlılık ve cesurluk seviyesini yükseltici, mutluluk ve ferahlık verici bir fonksiyonu barındırmaktadır. Yaşam genellikle problemler ortaya çıkarmaktadır. Hatta

[69] Talip Küçükcan- Ali Köse, *Doğal Afetler ve Din,* (İstanbul: İsam Yay., 2000), 91.
[70] Peter L. Berger, *Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi, Din ve Modernlik*, çev. Adil Çiftçi, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002), 137-138.

tüm beşeriyet bu hususlarda çoğunlukla kendi sahip oldukları inanış biçiminden hareketle bunlardan bir nevi kudret elde ederek kutsallık içeren faziletler vasıtasıyla yaşamı kontrol etme süksesi ortaya koymaktadırlar. Yaşamın tüm ızdırap ve problemlerine karşın ihlaslı iman eden dini bütün insanların 'umutlu ve pozitif' yaklaşım perspektifi ve tavrını muhafaza etmeleri[71], imanın manevi nitelikleri ve psikolojik sağlık durumunu koruyan etkinliğinin önem arz eden bir göstergesindendir. Yaşamın çetin zamanlarında çaresizce çırpınarak imanlarına, kulluk vazifelerine ve Yaratıcıya yakarmaya yönelerek ortada olan hususun üstesinden gelme hareketi ekseriyetle evrensel bir fenomendir. Kişinin sınırı ve sabrını tahrik eden etkileyici deneyimler, insanı Yaratıcıyla yakın kılması oranında ruhani güçleri davranışa yönlendiren ve artıran[72] metanet, itaat etme, razı oluş, tavırlarının beraberinde, sıkıntılarla uğraşma şuurunu harekete geçiren, pozitif üstesinden geliş yöntemlerinin bariz ve önem arz edecek bir şekilde kaynağını meydana getirirler. Batılı devletlerdeki şekilde, bizim memleketimizde icra edilen anket neticelerin de dindarlığın bu kudretli ruhani fonksiyonunu apaçık ortaya koydukları değerlendirilmektedir.

1999 ve 2023 yıllarında meydana gelen deprem hadiselerini tecrübe etmiş kişiler nezdinde ortaya konulan incelemelerde, onu deneyimleyen kişilerin büyük çoğunluğunun, hadisenin ortaya gelişi anında tecrübe edilen çarpıcı ve şiddetli sarsılmaların üstesinden gelmede, bununla birlikte bu durumun ortaya çıkardığı ruhani ve fiziksel kayıpların sebep olduğu endişe, buhran ve korkuların üstesinden gelinmesinde çoğunlukla başı çeken etken olarak din ve dinin barındırdığı sözcüklere ve kelimelere yönelim gösterdikleri gözlemlenmektedir.[73] Birtakım fikirler temel kabul ederek ifade edildiğinde, bu durumun asıl gayesi, bütün insanlığı ecelin ortaya koyduğu buhran ve korkudan uzaklaştırmaktır. Bunun sebebi; ecelin varlığının güç yetirilemez ve baş edilemez bir hakikat olduğunun kabul edilmesidir. Yaratılan varlıklar oluşumuzu ve nihayetinde elbette son nefesimizi vereceğimizin farkında oluşumuzun ortaya çıkardığı problemler, kişinin mevcut alemde maruz kaldığı başka tüm problemlerin en başta geleni ve esaslısıdır. Dolayısıyla tüm endişelerimizin esasında bu ecel kaygısı bulunmaktadır. Din ve ondan neşet eden inanç biçimleri, özellikle öteki dünya inanışı, ruhumuzun ebediliği ve yaşamın kalıcılığı fikri bu fani oluşun endişe ve gerginliğini tecrübe eden kişi

[71] Hayati Hökelekli, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi,* (Ankara: Dem Yayınları, 2002), 206.
[72] *Bakara 2/154; Nisa 4/74; Ali İmran 3/146; Enfal 8/65-66.*
[73] Mustafa Naci Kula, *'Deprem ve Kıyamet Benzetmesi'*, (Bursa: UÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000, 9(9) 353-356.

için teskin edici ve onarıcı bir pencere gösterir. Öte dünya inanışı öncelikle insan doğasında mevcut bulunan ebedilik, nihayetsizlik duygusuna[74] cevap ve ayrıca hoşnutluk penceresi meydana getirdiğinden yaşamın aynı şekilde mana ve değerlilik içerdiği değerlendirilir. Öteki dünya inanışı sadece kişinin kendisinin vefat edişi endişesinden dolayı değildir. Bununla beraber hoşlandığı dostlarını ve akrabalarını yitirmesinin meydana getirdiği ve ayrıca halk nezdinde de yardım edilen, ıstırapların sebep olduğu bozucu ve yıkıcı kurgu ve sanrılardan da aynı şekilde savunucu bir vazife işlevi görür. Mevcut alemde tesadüf edilen geçici zorluklar, dertler, uğursuzluklar, adaletsizlikler, afetler ve yenilgilere karşın maneviyatını ve psikolojisini yitirmeden sapasağlam devamlılığını sürdürme ve bu hususların üstesinden gelmede en önemli savunma ve ödünleme kaynağı, hakiki eşitliğin, hoşluğun ve ebediliğin hakim olduğu bir diğer alem inanışıdır. Özellikle ihtiyarlık zamanının sıkıntıları arasında diğer alem inanışının, çoğu beşer için gerek ecel ile alakalı stres ve endişeleri teskin etmede, gerek ahenk seviyesini yükseltmede önem arz edecek seviyede yardımlarının oluşu görülmektedir.[75] Nihayeti bulunan bu mevcut alemin keder ve sorunları arasında metanet ve teslimiyetle Yaratana yönelim gösteren inançlı dindarların çok kullandıkları Yaratanın getirdiği ve yine O'nun götüreceği söyleminin yaygın olduğu ebedi emniyet, değer hissi ve psikolojik sıhhatin, imanın kudreti haricinde herhangi bir şekilde kazanılamayacak benzersiz bir savunucu özelliğe sahip olduğu değerlendirilir.

2.4. Ölüme Yönelik Geliştirilen Tavırlar

Ecel inanışıyla ilgili araştırma; hayata mana kazandırılmasında kayda değer bir vazife üstlenmektedir. Ölüm inanışı bazısına göre bunalım sebebi olurken, bazısı adına bunalımdan arındıran bir yöntem; bazısı açısından bir son iken, bazısına göre de sonsuz bir hayatın girizgahıdır. Bazıları eskiden önceden vefat eden, kendisine muhabbet duyulan birisine ulaşma, kendisiyle tekrar bütünleşme düşünüşünden bahsetmektedir. Eceli bir nihayet, kayıp, yaşamın sonsuza kadar nihayete ermesi şeklinde anımsayanlar için ecel, hayat ve insanlar arasındaki etkileşimi tahrip ederek bitiren bir hasım manasındadır. Hayatı ve eceli, bir bütün şeklinde düşünebilmek sorunların üstesinden gelme noktasında fonksiyonel bir etki yaratır. Bununla beraber mesuliyet bilincinde

[74] *A'raf 7/20: Taha 20/120.*
[75] Faruk Karaca, *Ölüm psikolojisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 255-257.

olmayı sağlamasının dışında yaşamın oldukça kaliteli hissedilmesine ve huzurlu olmaya imkan tanır. Ecelin, hayatın bir ögesi oluşunu açıkça ve samimiyetle benimsemek, yaşamı ve bizleri tüm bir halde fark etmemizin ilk şartı olduğu kabul edilir. İnsanın eceli bütün manasıyla benimsediği vakit kendisinin psikolojik durumunu olumlu olarak hakiki manada kazandığı düşünülür.[76] Ecel inanışının insan hayatına tesiri şüphe götürmez. Bununla beraber orantısız, hudutsuz bir halde meydana gelen ecel inanışı, insanın ruhaniyetine negatif yönde tesir edebilmektedir.[77] Bu sebeple kişinin ruhsal dengelerini koruyabilmesi yönünden, ecel inanışının hudutlarını belirtmenin büyük bir önem arz ettiği düşünülmektedir.[78] Ecele yönelik geliştirilen tavırlar denge ve ahengini kaybettikçe kişinin stres oranı yükselmekte, etrafına adapte olma ihtimali de zora girmektedir. Ecelin tarifi gibi ecele yönelik tavır ve davranışlar da kişisel niteliklere, ortama, inanca, gelenek ve göreneğe bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Bu farklılık, insanın zatının haricindeki kişilerin eceli ya da ecel olasılığına yönelik de gözlemlenmektedir. İnsanlar, etraflarındaki kişilerin vefatlarıyla alakalı bir halde sürdürdükleri yaşamdan hareketle ecele yönelik tavırlarını güçlendirmektedirler. İnsanın kendisinin vefatına yönelik tavırları; eceli arzulama, eceli benimseme, ölümü inkar etme ve ecele karşı gelme ve korkmama olmak üzere 4 temada ele alınabilirken; diğer insanların vefatında bunlara taziye ve acıyı içinde hissedip yatıştırma dönemi de katılmaktadır. Bahsi geçen tavırları özetle açıkladığımız zaman bazı başlıklar altında sıralayabiliriz.

Ölme olgusunu inkar etme: hususunda; geçmiş geleneklerde oldukça geniş popülaritesi bulunan ve bundan dolayı varlığı geniş bir alanda hüküm süren ecel inanışı, çağımızın sosyal ortamında ikinci plana atılmakta, sosyal hayatın rutin bir ögesi hali olma durumundan uzaklaştırılmaktadır. Hedonizm, rahatlık ve kolaycılık fikrinin hüküm sürdüğü çağımızda, eceli anımsatan ve ayrıca onu anımsatabilecek tüm varlıklardan ayrı bulunma hali, modern bir hareket şeklinde insanlar arasında yaygınlaşmıştır.[79] Çekince uyandıran bir fenomen halinde düşünülen ölüm inanışı, neredeyse toplumsal şekilde onun hakkında konuşulmasının yasak olduğu bir sır halini almıştır.[80] Kişi, ölümü yadsıyarak mücadele edilmesi gereken bir hastalık ya da aşılması gereken bir engel olarak algılamaktadır. Günümüzde insanlar, hayatlarının tüm dönemlerinden, zamanından ve

[76] Young Julian, *Ölüm ve Asıllık*, çev. Nur Küçük, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2006), 221-235.
[77] Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1985), 81.
[78] Alkan AT, *Bir Düğün Gecesi Denemesi*, (Ankara: Esin Sanat Felsefe Yayıncılık, 1999), 25-32.
[79] Irwin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 137.
[80] Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 107.

ortamından arındırmaya çalıştığı ecel inanışını, yoğun bakım ünitelerine sıkıştırmakta, bunun dışında ölenleri toplumdan soyutlayıp köhne yerlere ya da sinema sektöründe sıkıştırmaya çalışıp, ölmenin hissi sorumluluğundan uzaklaşma çabası göstermektedirler. Ölmek, beşer hayatının hudutlarının haricine hapsedilmiş bir haldedir. Ölmek, gizlenen ve huzur bozan bir olguya evrilmiştir. O halde acıyı içe hapsedip yaşamak da gizlenmesi gereklilik arz eden ve huzur bozan bir fenomen şekline dönüşmektedir.[81] Ölme inanışını inkar etmenin, kamufle etme ve gizleme şeklinde türlerinden bahsedilebilir. Kamufle etme; eceli anımsamamak, ölmek ile yüzleşmemek, ölme inanışı ile alakalı herhangi bir hissiyata kapılmamak ve muhakemede bulunmamak için kişinin şahsını rutin durumlara, işlerine odaklaması, yaşamı yüksek bir meşguliyet halinde sürdürmesidir. Gizleme durumuna gelince; ölme inanışını şuur dışında tutarak pasif durumuna almaktır. Beşeriyetin yüksek bir kısmı, gelecek kurgulamalarında ölmeyi o veya bu şekilde aklına bile getirmemekte, mevcut yaşadığımız alemde, ebediyen kalabilecekmiş zannıyla bir tutum hissiyatı sunmaktadır.[82]

Ölme düşüncesini görmezden gelme ve küçümseme hususundaysa; ilk insandan günümüze kadarki tüm beşeriyette ‘ebedilik isteği’ ruhsal bir hakikat şeklinde varlığını bizlere sunmaktadır. Kişi, hem ölme ile bir ortak paydada buluşmaya yönelirken hem de ebediliği ister. Batılı filozoflar, her beşerin ölme inanışına yönelik birkaç şekilde başa çıkma teşebbüsünde olduğundan bahsederler. Buna örnek olarak sakınma ve narsizm içeren savunma durumları gösterilebilir. Bahsedilen bu durumlar radikal bir ebedilik arzusundan başka bir şey sayılmaz. Hatta ölmeyi inkar ve görmezden gelmenin bir yansımasıdır. Beşer olan bizlerde ebediyete yönelik şekilde bir hayat sürme isteği bulunmaktadır. Diğeri ise ‘kemale erme isteğidir’. Açıkladığımız bu husus, istenilen düzeyde bir hayat sürme, isteği halinde ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen bu iki hususta birey, yaşamını sekteye uğratmayıp sürdürme ve ebediyete değin varlık sahasında bulunabilme duygusunu ve arzusunu yansıtır. Eric Fromm’un deyişiyle ölme ve ölmeyle alakalı birtakım gelenek ve ritüeller de mevcut hissiyatı yansıtmaktadır. Farklı kutlamalarda ve inanış şekillerinde ortaya konan, insanın vücudunu koruyarak gizleme fikri, ebedilik duygusu ve isteğinin müthiş bir yansımasıdır. Ölme inanışını baskılamak ve ölmeye yönelik algılanan endişeyi minimum hale getirmeye yönelik olarak yapılan,

[81] Sigmund Freud, *Endişe*, çev. Leyla Özcengiz, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992), 179.
[82] Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 114.

ölmüş kişiyi defnetmeden onu düzgün bir forma dönüştürme ve hoş bir görüntü uyandıracak duruma getirme, asıl olarak ebediliğe yönelik hissedilen ve arzu duyulan isteği sunmaktadır.[83] Kimilerinin, vefatlarının akabinde diğer insanlara yararlı sayılacak ürünler ve izler miras ederek, ebedilik özelliğine sahip olma düşüncesi mevcuttur. Bununla beraber, ölmenin ardından beşeriyetin karıştığı maziye ulaşma, ebedilik hususundaki koca bir kuruntudan ibarettir. Bahsettiğimiz bu durum, kitlesel ebediliği ve sonsuzluğu açıklar. Ebedilik inanışı, mazisi uzun olan bir vakte uzanır. Bahsedilen inanış şekillerinde, vücudun ruhla ilişkisini kesmesinin ardından ruhumuzun yaşamını sürdüreceği ve ayrıca ebediyen var oluşunu koruyacağı düşüncesi de bulunmaktadır.

Ölmeyi Arzulama hususunda; günümüz modern döneminde, şuurlu veya şuur dışı halde tecrübe edilen ölme arzusu, zannedildiğinin aksine geniş bir alanda hüküm sürmektedir. Sigmund F.'un 'ölme dürtüsü' olarak bahsettiği husus, bir nevi ölmeye, yaşamın temeli sayılan katı bir cisme dönüşmeye yönelik arzulanan irade ve yönelimdir. Carl Gustav J. böyle bir bilimsel temele dayandırılan ölme dürtüsünü reddeder; yalnız kendisi açısından ruhsal yaşama delalet eden farklı bir dürtü bulunmaktadır.[84] Kişinin şuur dışında varlığını kudretli şekilde algılatan ölme arzusu ve hasretini, cenin vaktindeki sade ve konforlu yaşama yöneliminin açıklaması şeklinde sunar. Onun açısından bahsettiğimiz bu yönelim, ruhsal yaşamın güçlenmesini yavaşlatan bir duraklamadır. Yaşam serüveninde kişinin hasmı dışarının aksine, bizzat kendi benliğindedir ve onu yanında götürmektedir. Beşeriyette bulunan durgunluğa, saflığa, ahenge, gürültüsüz ve düzenliliğe yönelik ilgi de ölmeye karşı beslediği hasrettendir.

Ölmeyi Benimseme hususunda; farklı var olma düşüncelerinde ölmeyi benimseme tavrına rastlanılır. Bu hususta kimileri ölmeyi yaşamı devam ettirmemizdeki asıl neden şeklinde incelerken kimileri de ölmeye yakın olmanın bedensel bir nihayet olmayıp mevcut kalmaya bir tehdit şeklinde sezinlendiği bakış açısını savunmaktadır. Ölmeyi cesur bir şekilde benimsemek ruhsal açıdan sıhhatli bir hayatın şartı olarak değerlendirilir. Şayet insan faniliğinin ve yokluğun baskılanmış realitesiyle açıkça karşı karşıya gelirse, sıhhatli bir psikolojik donanım sahibi sayılabilir. Bunun sebebi ise kişi ebedilik sanrısıyla çevrili bir psikolojik durumda olsa da esasında sahip olduğu faniliğinin, ölmek gerçeğinin

[83] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Levent Çeviker, (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 94.
[84] Zygmunt Bauman, *Ölüm ve Ölümsüzlük ve Diğer Yaşam Stratejileri*, çev. Nurgül Demirdöven, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 113.

oluşunun farkındadır. Dolayısıyla ebedilik sanrısının insanda depresyon ve ruhsal bozukluğa sebebiyet verebileceği değerlendirilmektedir.

Matem Evresi hususunda; insanın herhangi akrabasının, dostunun, muhabbet beslediği birisinin hayatını kaybettiğine şahit olması, ızdırap ve elim dolu bir haldir. Yakınlarının vefatının akabinde sert psikolojik ızdırap ve hüzünler hissetmek olağan bir haldir. Bilinen şekildeki matem dönemi muhtelif aşamalardan oluşur. İlk aşama sarsma, hissizlik, kabullenmeme aşamasıdır. Yaklaşık olarak 15-21 gün süren ve genellikle deneyimlenen bir ruh hali sayılan yoğun şaşkınlık ve bezginlik akabinde inkâr etme ve inanç göstermeme de haftalar boyu devam edebilmektedir. Bir sonraki aşamadaysa yaşamını yitiren insana duyulan hasret ve akabinde ortaya çıkabilme ihtimali olan psikolojik durumların incelendiği aşamadır. Çoğunlukla 7-15 gün içerisinde pik derecesine ulaşmakta fakat bu süreyi de aşabildiği bilinmektedir. Matemin bir sonraki aşamasıysa sıradaki meydana gelebilecek durumlara adapte olmaktır. Bahsedilen aşamada birey diğer bireylerle ve yaşadığı ortamıyla tekrar alakadar olmaya başlayıp farklı bir düzen oluşturmaya başlar. Bazıları adına bahsedilen aşama 7-9 hafta bazıları adına da daha uzun zamanlara ulaşabilir. Son aşama ise, karakter ve kimliğin tekrar inşa edilmesi aşamasıdır. Birey bu aşamada farklı temaslarda bulunarak yakın gördüğü bireylerle farklı davranış kalıbına bürünür.[85] Bazı zamanlarda matem dönemleri anormal olarak devam eder. Bir kısmı oldukça karışık bir hal alır, bir kısmı hastalık sayılabilecek duruma bürünür. Kompleks sayılan matem genellikle ergenlikten önce sıklaşır ve bunun dışında da 50 yaşlarından sonra bariz olmaya başlar. Komplike olan ve hastalığa davet edecek düzeyde olan matemler, ruhsal ve düşünsel hayatın seyrini ve fonksiyonunu ciddi manada olumsuz yönde etkilemekte hatta tahrip etmektedirler. Bu sebeple kişilik hissiyatını da tahribata uğratırlar. Kimi insanlar vefat eden bir tanıdığının ölmesini içselleştiremez, aksine yaşadığını öne sürerler. Kimileri de vücudunun herhangi uzvunu yitirmişçesine bir ruh haline bürünür. Yaşamını yitiren kişinin ardından elem duyma ve matemi gülünç ve basit bulan hatta 'ecelin bir kıymeti harbiyesi bulunmaz' tarzında görüşü olanlar da mevcuttur. Bu tarz kişiler için vefat eden birinin yaşamında herhangi katkısı bulunmaz, bundan ötürü acı çekmek mantıksızdır. Hayatını kaybeden kişinin ardından benliğinde sebep arayan ve kendisinin bunun sebebi olduğunu düşünen ve vicdan azabı hisseden kişiler de bulunabilir. Bunların dışında da fikri ve bilinçliliği sürekli vefat eden insanla dolu

[85] Mustafa Çileli, *Ölüm*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 59.

bulunan, matem evresinde karakterini ve benliğini vefat eden bireyle birleştiren ve o kişinin hastalık ve vefatını tekrar deneyimleyen, benliğini o kişiyle değiştiren hatta o kişiye özenmeye ve aynısı olmaya yönelenlere de rastlanılabildiği değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmamızda ruhun ölümsüzlüğünü, ölüm fenomenini ve ölüm korkusuyla baş etme konularını, insanın kısa yaşamında bir amaç ve anlamlılık içerisinde anlaşılacak şekilde değerlendirmeye çalıştık.

Ölme endişesiyle başa çıkmak, bu konuyla ilgilenen düşünürlerin ölmeyi ürkütücü ve hiçbir çıkış yolu bulunmayan bir son şeklinde tasvir etmeleri sebebiyle asırlardır felsefe ve düşünce dünyasında filozoflarca geniş ölçekte kullanılan bir uygulama alanı haline gelmiştir. Fakat bu durum, ölme endişesiyle başa çıkmanın mümkün olmadığı manasına gelmemektedir.

Aslında bütün insanlar doğdukları andan itibaren, ölümlü olacaklarının kabulü ile birlikte hayatlarını sürdürmeye başlarlar. Doğum ve ölüm bu anlamda ayrılmaz iki hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda ölüm korkusuyla baş edebilme hususunda da öncelikle bu iki kavramın birbirlerinden ayrılmadan değerlendirildiğinde hakiki anlamda anlaşılır olacakları değerlendirilmektedir. Bu şekilde sonradan var olan insan, yine bir şekilde ölümlü olduğunu fark edecek ve asıl aradığı soru olan ruhunun ölümsüzlüğüne cevap bulmuş olacaktır. İnsanlar yaşamları boyunca daima ölüm korkusuyla başa çıkma çabası içerisinde olurlar. Bunun için de farklı çözüm yollarına ulaşma ve ikna olacakları durumlarla karşılaşma amacındadırlar.

İnsanların bu dünyada yapıp ettiklerinden dolayı ödül veya ceza şeklinde bir karşılık olarak ahiret yaşamında hesaba çekilmesinin doğal bir süreç olduğu değerlendirilirken, ahlak da bu anlamda bağlayıcı bir öge olarak ele alınır. Şayet Tanrı; insanlara ruhun ebedi oluşunu bildirmeseydi insanlar bu durumun farkında olamazlardı.

Çalışmamızda tespit ettiğimiz bir diğer durum da insanların mevcut dünya hayatındaki davranışlarının karşılıklarını görmeleri için hem ruhun ebediliğini hem de ahiret hayatının varlığını benimsemelerinin gerekli olacağının öne çıkmasıdır. Bazı filozoflar; örneğin John Locke, her insanın ebedi mutluluk veya mutsuzluğa sahip olabileceğini açıklarken, insanların mutlu olabilmelerini, inanca yani Tanrı'nın buyruklarını uygulayarak mümkün olabileceğine dayandırmaktadır. Kanıya varılan diğer durum ise adalet duygusu çerçevesinde şekillenmektedir. Bu hususta çıkarım, insanların bu dünyada gördükleri haksızlıkların, zorluk ve sıkıntıların mutlaka bir adalet ve hesap sorucusunun huzurunda değerlendirmeye tabi olacağının insanlarda oluşturduğu kanaat ve sabır duygularını

güçlendirmesidir. Bu noktada ruhun ölümsüzlüğü ve sonsuz bir ahiret hayatının varlığı, insanlarda oluşturduğu emin olma duygusundan dolayı, farklı inançların aksine İslam dininde özellikle ölümden korkmamak için ve dünya hayatına aşırı ve tutkulu bir bağlılık olmaksızın, sadece bir yolcu misali bu dünyada konaklayıp asıl ebedi yurt olan ölüm sonrasındaki hayat ortamındaki güven hissini insanın kalbinde diri tuttuğu değerlendirilmektedir.

Netice itibarıyla ölme endişesinin sadece bir etmenden kaynaklanmayıp, psikososyal birden fazla etmenin etkisi altında ortaya çıkabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla çeşitli etmenlerce ölüm olgusunun insanlarda oluşturduğu korkunun ve ona yönelik geliştirilen tepkilerin etki derecesini saptayabilmek için bu hususta daha çok çalışma ortaya konmasının bir gereksinim olduğu değerlendirilmektedir.

"*Bir insan eğer havanın sınırına varabilseydi ya da kanatlanıp uçabilseydi başını denizden çıkaran balıkların bizim dünyamızı gördüğü gibi başını kaldırıp yukarı evreni görebilirdi.*". Yukarı evren, insanların yaşadığı yer ile kıyaslanamayacak güzellikte rengarenk bir yerdir.[86]

[86] Platon, *Sokrates'in Savunması,* çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları),165-167.

KAYNAKÇA

Akbaş, Muhsin. *Süreç Felsefesinde Ölümsüzlük: Eleştirel Bir Bakış.* İslami Araştırmalar Dergisi, cilt:16, 1/72-78, Ankara, 2003.

Arıcı, Asude. *"Ergenlerde Dini Başa Çıkma Yöntemi Olarak Dua"*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2005.

At, Alkan. *Bir Düğün Gecesi Denemesi*. Ankara: Esin Sanat Felsefe Yayıncılık, 1999.

Berger, Peter L. "*Dini ve Toplumsal Kurumların Değişimi", Din ve Modernlik.* çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Becker, Ernst. *Ölümü İnkar. çev. Ayşegül Özdoğan.* İstanbul: İz Yayıncılık, 3.Baskı, 2023.

Bauman, Zygmunt. *Ölüm ve Ölümsüzlük ve Diğer Yaşam Stratejileri*. çev. Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.

Çetin, İsmail. *John Locke'da Tanrı Anlayışı.* İstanbul: Emin Yayınları, 2019.

Çileli, Mustafa. *Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

Epikür, *Mektuplar ve Maksimler.* çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1962.

Ertufan, Hakan. *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Farabi, *Fusulü'l- Medeni*. çev. Hanifi Özcan, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.

Freud, Sigmund. *Endişe*. *çev.* Leyla Özcengiz. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*. çev. Levent Çeviker. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Gazali, *Ölüm ve Sonrası*. çev. Hüseyin Okur, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2012.

Geçtan, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1990.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985.

Harputi, *Tenkihu'l- Kelam*. çev. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayıncılık, 2016.

Horney, Karen. *Çağımızın Tedirgin İnsanı*. çev. Ayda Yörükan. İstanbul: Tur Yayınları, 1980.

Hökelekli, Hayati. *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2002.

Hökelekli, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.

Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.

İmamoğlu, Tuncay. *Bir Tanrı Kanıtlaması Olarak Berkeley İdealizmi*. İstanbul: Yeni Zamanlar, 2004.

İmamoğlu, Tuncay. *Paul Tillich Felsefesinde Ölüm ve Ötesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23/95-110),2005.

İzmirli, İ.Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Kalın, Fetullah. *Bir Aydınlanma Düşünürü Olarak Jean Meslier'in Din Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:16, 1/195-221, 2014.

Kant, Immanuel. *Katkısız(salt: duru) Aklın Eleştirisi*. çev. Nejat Bozkurt. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Kılıçbay, Mehmet Ali. *Yaşamın Amacı Olarak Ölüm*. Düşünen Siyaset Dergisi, 1999.

Koç, Turan. *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Koestenbaum, Peter. *Ölüme yanıt var mı?* çev. Yılmaz Akgünlü. İstanbul: Mavi Yayınları, 1998.

Kolektif, *Büyük Türk Filozof ve Tıb Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler,* Ankara: TT Kurumu Yayınları, 2014.

Köknel, Özcan. *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1985.

Kula, M. Naci. "*Deprem ve Kıyamet Benzetmesi"*. Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2000.

Küçükcan, Talip-Köse, Ali. *Doğal Afetler ve Din*. İstanbul: İsam Yayıncılık. 2000.

Laberthonniere, *Descartes Üzerine Tetkikler*. çev. Mahmut Karasan. Ankara: 2.Baskı, Kültür Bakanlığı Yay. 1977.

Locke, John. *Eğitim Üzerine Düşünceler*. çev. Hakan Zengin. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2003.

Locke, John. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*. çev. Melih Yürüşen. Ankara: Liberte Yayınları, 2009.

Miguel de Unamuno, *Yaşamın Trajik Duygusu*. çev. Osman Derinsu. İstanbul: İnkılap Yayıncılık, 1986.

Onbulak, Sinan. *Ruhi Olaylar ve Ölümden Sonrası*. İstanbul: Dilek Yayınları, 1975.

Örnek, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm*. İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2018.

Özbaydar, Belma. Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Baha Yayınları, 1970.

Platon, *Sokrates'in Savunması*. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Ross, Kubler. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. çev. Sezer Soner. İstanbul: Profil Kitap, 2023.

Sina, İbni. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş*. çev. Mehmet Hazmi Tura. İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959.

Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meali*, *A'raf 7/19; Taha 20/120-121.* İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2011.

Tanhan, Fuat. *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.

Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

Yazoğlu, Ruhattin. *Ruh, Ölüm ve Ötesi-Gazali Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayınları, 2007.

Yalom, I. D. *Varoluşçu Psikoterapi*. çev. Zeliha İyidoğan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.

Young, Julian. *Ölüm ve Asıllık*. çev. Nur Küçük. İstanbul: İthaki Yayınları, 2006.